

Κωνσταντίνος Δικαίος*

ΟΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ THATCHER (1979-90) ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΓΙΑ 'ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ' Ή 'ΛΙΓΟΤΕΡΟ' ΚΡΑΤΟΣ

ΜΕΡΟΣ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άρθρο αυτό αποπειράται να προσεγγίσει ένα από τα πιο κεντρικά ερωτήματα που αφορούν την ανάλυση του φαινομένου του 'Θατσερισμού', δηλαδή το αν η διακυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου από τις κυβερνήσεις Thatcher, από το 1979 έως το 1990, 'διηύρυνε' ή 'συρρίκνωσε' το κράτος. Το ερώτημα αυτό καθ' εαυτό βασίζεται στην ιδεολογία της Νέας Δεξιάς και τη συνθηματολογία του Συντηρητικού Κόμματος της Μεγάλης Βρετανίας για την αναδίπλωση του κράτους και τη σύγκρουση ανάμεσα στο κράτος και την αγορά, μια μεθοδολογική βάση που τελικά θα τεθεί υπό κρίση και αμφισβήτηση.

Η περίοδος μετά το 1979 στη Βρετανία (και κατά μερικούς ως το 1990) έχει ονομαστεί 'Θατσερισμός' με βάση το επώνυμο της τότε πρωθυπουργού,¹ (σήμερα Λαίδης) Margaret Thatcher. Η κύρια διαμάχη² περί Θατσερισμού υπήρξε κατά τη δεκαετία του

---

* Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, University of Edinburgh.

1. Ήταν η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε το όνομα πρωθυπουργού συν η κατάληξη -ισμός, για να χαρακτηρίσει περίοδο ή ιδεολογία πολιτικής διακυβέρνησης.

2. Για το φαινόμενο του 'Θατσερισμού' έχουν γίνει μακρές και έντονες συζητήσεις και διαμάχες, ενώ ο συνολικός αριθμός των έργων που αναφέρονται σε αυτό ξεπερνάει τα 300. Η άλλη διαμάχη διεξάγεται μέσα στην εκλογολογική σχολή, και είναι εξίσου έντονη. Από τη μία πλευρά, οι Heath, Curtice και Jowell υποστηρίζουν ότι αυτό που έχει συντελεστεί είναι περισσότερο μία 'κοινωνική'

1980 (και ίσως ακόμη μέχρι και τις μέρες μας) αυτή ανάμεσα στις προσεγγίσεις του Θατσερισμού ως 'Αυταρχικού Λαϊκισμού' και ως 'Δύο Εθνών'.³ Στη συνεισφορά του στη συζήτηση ο A. Gamble (1989) παρατηρεί την ανάγκη της ισχυρής αστυνόμευσης για να διασφαλιστεί η 'ελεύθερη οικονομία'.⁴ Μία τέτοια προσέγγιση είναι κυρίαρχη σε ολόκληρο το *Socialist Register* του 1987, και θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στο επιχείρημα ότι στον Θατσερισμό δεν υπάρχει απλώς 'περισσότερο' κράτος αλλά επίσης και 'διαφορετικό'. Σ' αυτό το άρθρο θα αποπειραθούμε μία επανεξέταση αυτών των προσεγγίσεων και θα θέσουμε υπό αμφισβήτηση και κρίση το ερώτημα περί 'περισσότερου' ή 'λιγότερου' κράτους, επικεντρώνοντας σε διαφορετικές μορφές κράτους και στη συμβατότητα αυτής της συζήτησης η οποία έχει τις βάσεις της στη θεωρία και κατανόηση του κράτους με όρους της Νέας Δεξιάς, με τη μαρξιστική σχολή.

Το άρθρο χωρίζεται σε πέντε μέρη: Το πρώτο εξετάζει εν συντομία την ιδεολογία της Νέας Δεξιάς στο Συντηρητικό Κόμμα, το δεύτερο τη φορολογία με τις κρατικές δαπάνες των κυβερνήσεων Thatcher, σε αντιδιαστολή με πολιτικές προηγούμενων κυβερνήσεων, το τρίτο αποτελεί μία γενική και επιλεκτική εξέταση της νομοθεσίας και των πολιτικών 1979-90, το τέταρτο προσεγγίζει τις οικονομικές

αλλαγή στη δομή της βρετανικής κοινωνίας, με τις διαφορές μεταξύ των τάξεων να παραμένουν διακριτές, παρά μία ευρεία αλλαγή πολιτικών απόψεων της εργατικής τάξης, ενώ διαφαίνεται και μία μείωση του συνολικού αριθμού των μελών της. Από την άλλη, ο Ivor Crewe που παρατήρησε ότι, παρά τη μείωση του αριθμού των ψήφων που εκέρδισαν οι Εργατικοί, το ζήτημα είναι ότι λιγότερα μέλη της εργατικής τάξης ψήφισαν υπέρ των Εργατικών το 1983 παρά το 1945, και αποκαλεί τη γενική μείωση κάτι το άσχετο. Πληρέστερη αναφορά σε αυτή τη διαμάχη γίνεται στο άρθρο μου «Βρετανική Πολιτική 1979-94, το 'Νέο Ηγεμονικό Σχέδιο' και Μία Νέα Κατανόηση του 'Βοναπαρτισμού'», στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

3. Από τη μία πλευρά, οι M. Jacques και S. Hall, που προτείνουν ότι ο Θατσερισμός αποτελεί το σχέδιο για μία νέα ηγεμονία και, από την άλλη, οι Jessop, Ling, Bromley και Bonnet, που θεωρούν ότι η ανάλυση των M. Jacques και S. Hall είναι ανεπαρκής και ότι ο Θατσερισμός πρέπει να αναλυθεί ως μία προσέγγιση 'δύο εθνών' με βάση τον άξονα φτωχός βοράς, πλούσιος νότος.

4. Ο Gamble (1989) ισχυρίζεται ότι ο Θατσερισμός πρέπει να εξεταστεί ως ένα νέο ηγεμονικό σχέδιο (άρα βρίσκεται σε συμφωνία με τον Hall), αλλά συμπληρώνει ότι υπάρχει μία τάση για τη δημιουργία 'δύο εθνών' (σε. 128, και 234-237). Το ομότιτλο άρθρο του του 1987 (στο *Socialist Register*) αναπτύσσει τις ίδιες απόψεις και μπορεί να θεωρηθεί ως πρωτόλεια μορφή του βιβλίου (1989).

πολιτικές και τις αντιφάσεις τους (κυρίως σε αντιπαράθεση με τη θεωρία της ελεύθερης αγοράς). Τέλος, το πέμπτο προσφέρει κάποια συμπεράσματα και εξετάζει τα ζητήματα που προκύπτουν.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Η προσέγγιση θα γίνει σε δύο επίπεδα: Το πρώτο θα εξετάσει τους 'θεωρητικούς' της Νέας Δεξιάς και το δεύτερο τους 'πολιτικούς', ενώ οι τελευταίες παράγραφοι προσφέρουν ορισμένα σχόλια.

Για τη Νέα Δεξιά, η ελευθερία αποτελεί την υπέρτατη αξία, η οποία είναι μάλιστα και η πηγή όλων των άλλων αξιών στην ανθρώπινη ζωή. Η ωφέλειά της έγκειται στο ότι προσφέρει τις καλύτερες ευκαιρίες για το άτομο μέσα στην κοινωνία (F. Hayek, 1960, σ. 6). Αυτή η ελευθερία είναι πολιτική και οικονομική και η πολιτική ελευθερία είναι η αιτία της οικονομικής. Όπως παρατηρεί ο King (1987, σ. 28) για τη Νέα Δεξιά, η πολιτική ελευθερία παραμένει μη ολοκληρωμένη αν δεν συνδυάζεται με την οικονομική. Για τους νεο-φιλελεύθερους, η 'ελευθερία' έχει μία αρνητική έννοια ως απουσία καταπίεσης και παρενόχλησης, και σύμφωνα με τον Hayek (o.c., σ. 85) «ο υψηλότερος στόχος της ελευθερίας υπήρξε η ισότητα ενώπιον του νόμου», ενώ η ελευθερία δεν έχει «τίποτε το κοινό με οποιαδήποτε άλλη μορφή ισότητας, αλλά είναι καταδικασμένη να παράγει ανισότητες...» (στο ίδιο).

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, η ελευθερία είναι η ανώτατη έννοια, στόχος και συνθήκη ζωής, ώστε η ιδέα μίας κοινωνίας ισότητας μοιάζει να ταιριάζει περισσότερο σε μερικές 'πρωτόγονες' (sic -'primitive'-) κοινωνίες (στο ίδιο, σ. 49).

Όπως ορθά παρατηρεί ο King (o.c., σ. 38-43), για τους θεωρητικούς της Νέας Δεξιάς, και κυρίως για τους Friedman και Hayek, οι ιδέες της κοινωνικής ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι ασύμβατες με την ιδέα της ελευθερίας, καθώς είναι αναγκαία για την επίτευξή τους η κυβερνητική παρέμβαση με πολιτικές που θα μειώσουν το φάσμα της ελευθερίας επιλογής και δράσης, κάτι που αποτελεί καταπίεση. Ακριβώς για τον ίδιο λόγο, η ελευθερία είναι πιο σημαντική από την ασφάλεια, καθώς η διατήρηση της ελευθερίας απαιτεί μεγάλες θυσίες και ο Hayek (1976, σ. 99) καταλήγει (παραπέμποντας στον Benjamin Franklin) ότι «αυτοί που θα θυσιάζαν απαραίτητη ελευθερία για να εξαγοράσουν λίγη προσωρινή ασφάλεια δεν δικαιούνται ούτε ελευθερία ούτε ασφάλεια». Ακολουθώντας αυτή την προσέγγιση, είναι εύκολο

να καταλάβουμε την απέχθεια των θεωρητικών της Νέας Δεξιάς για τον κεντρικό και μακρόχρονο (κυβερνητικό) σχεδιασμό. Υποστηρίζουν ότι, ενώ μπορεί να υπάρξει συμφωνία στο γεγονός του σχεδιασμού, δεν μπορεί να υπάρξει στην κατεύθυνσή του, και τα αποτελέσματα είναι δυνατόν να είναι διαφορετικά από τις επιθυμίες των ανθρώπων που αρχικά συναίνεσαν στο σχεδιασμό. Άρα, ο σχεδιασμός μπορεί να οδηγήσει σε ολοκληρωτικά καθεστώτα (Hayek 1976, σ. 45-53).

Αφού εξετάσαμε (έστω και σε συντομία) τις αντιρρήσεις της Νέας Δεξιάς στην ισότητα, το σχεδιασμό και άλλες παρόμοιες έννοιες, μπορούμε να επιστρέψουμε στην αρχική τοποθέτηση ότι για τους θεωρητικούς της Νέας Δεξιάς η ελευθερία είναι μια αρνητική έννοια. Ο Buchanan (1975, σ. 92) διατείνεται ότι «η ιδανική κοινωνία είναι η αναρχία στην οποία κανένας άνθρωπος ή ομάδα ανθρώπων δεν καταπιέζει άλλους» και ζητά λιγότερες κρατικές δραστηριότητες. Γενικά, η ελευθερία προσεγγίζεται ως ένα ατομικιστικό πλεονέκτημα που περιορίζει τη δράση των άλλων έναντι του ατόμου. Πρόκειται για ‘αρνητική ελευθερία’, δηλαδή για απουσία καταπίεσης από τη δραστηριότητα άλλων ανθρώπων. Στο σύγχρονο φιλελευθερισμό μπορούμε να παρατηρήσουμε τρία σημεία: (α) ότι η ελευθερία είναι ασύμβατη με τη φορολογία· (β) ότι η ελευθερία είναι στενά συνδεδεμένη με την ‘ελευθερία επιλογής’ (‘freedom to choose’) και (γ) ότι η ελευθερία είναι ασύμβατη με τις δραστηριότητες της κρατικής γραφειοκρατίας. Το πρώτο και το τρίτο, και η απουσία του δεύτερου, περιορίζουν την ελευθερία, άρα είναι ‘εξ ορισμού’ ‘ανεπιθύμητα’ και απορριπτέα.

Στο ζήτημα Νέα Δεξιά και φορολογία, θέλουμε να αναφέρουμε ότι ο Buchanan πιστεύει πως «οποιαδήποτε πολιτικά προκαθορισμένη μεταβίβαση εισοδήματος παραπάνω από ένα ελάχιστο όριο περιλαμβάνει μία καταπιεστική αφαίρεση [εισοδήματος]» (Buchanan, 1975, σ. 74), ενώ στο «The Consequences of Mr. Keynes» (1978, σ. 27) ισχυρίζεται ότι ο Κεϋνσιανισμός μετέβαλε τους πολιτικούς σε άτομα που επιβάλλουν υψηλούς φόρους και ότι αυτό είναι καταστροφικό για τη δημοκρατία. Όσον αφορά το εξατομικευμένο άτομο μέσα στην κοινωνία, θεωρεί ότι «του επιβάλλονται φόροι, χωρίς τη συναίνεσή του, για να χρηματοδοτηθούν αγαθά και υπηρεσίες τα οποία μπορεί να εκτιμά λιγότερο από τις ιδιωτικές εναλλακτικές λύσεις» (Buchanan, 1975 b, σ. 104). Η φορολογία είναι καταπιεστική και κατά τον Hayek (1963),

αλλά κατ' αυτόν η καταπίεση είναι μικρότερη από ό,τι κατά τον Buchanan λόγω της ανάγκης και της προβλεψιμότητας (Hayek, 1963, σ. 143). Τελικά ο Heald, απορρίπτοντας τις απόψεις της Νέας Δεξιάς, σημειώνει ότι, παρά το γεγονός ότι οι δημόσιες δαπάνες είναι μία μορφή κρατικής δραστηριότητας, η αντίθεση σε αυτήν είναι μεγαλύτερη, γιατί «η απειλή που τίθεται από τις κρατικές δαπάνες είναι άμεσο αποτέλεσμα του ορισμού της ελευθερίας με όρους ελεύθερης ανταλλαγής μέσα σε ένα σύστημα αγοράς» (Heald, 1983, σ. 58). Η μόνη αποδεκτή δαπάνη (και αντίστοιχα λόγος φορολογίας), κατά την Νέα Δεξιά, όπως τουλάχιστον το θέτει ο Buchanan, είναι η εξασφάλιση της διαφοράς ανάμεσα στα «εμά και τα σα», η προστασία της ιδιοκτησίας, ή, με άλλα λόγια, «η συλλογική παροχή τάξεως [η οποία] είναι παραγωγική» (Buchanan, 1986, σ. 167).

Στη Βρετανία, οι περισσότερες προτάσεις για εφαρμοσμένες πολιτικές προέρχονται από το Institute of Economic Affairs και το Adam Smith Institute (τις δύο «δεξαμενές ιδεών» των Νεο-Συντηρητικών). Όπως επιγραμματικά παρατηρεί ο Heald (1983, σ. 90): (α) δεν πρέπει να υπάρχουν δωρεάν υπηρεσίες· αν παρέχονται υπηρεσίες από το κράτος οι χρήστες πρέπει να πληρώνουν, (β) η ιδιωτική παροχή πρέπει να υποκαταστήσει την κρατική όπου αυτό είναι δυνατόν, (γ) η αποκατάσταση της δυνατότητας επιλογής στον δημόσιο τομέα μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση 'κουπονιών', και (δ) η αναδιανομή εισοδήματος πρέπει να γίνεται σε χρήμα, όχι σε είδος.

Ο Heald (1983, σελ. 7) παραθέτει τον θεωρητικό των Συντηρητικών Sir Keith Joseph που μιλάει για τα προβλήματα της βρετανικής επίδοσης στην οικονομία:

«...δεν πρόκειται σαν το πρόβλημά μας να έγκειται στο ότι υπήρξε μεγάλη κυβερνητική παρέμβαση. Πιστεύω, υπάρχουν έξι, έξι δηλητήρια τα οποία καταστρέφουν τον πλούτο της χώρας και την πλήρη απασχόληση: υψηλές κυβερνητικές δαπάνες, υψηλή άμεση φορολογία, εξισωτισμός, ευρύτατες εθνικοποιήσεις, ένα πολιτικοποιημένο συνδικαλιστικό κίνημα που βρίσκεται σε στενή σχέση με τον Λουδισμό, και μία αντιεπιχειρηματική κουλτούρα. Έξι. Μερικοί από τους ανταγωνιστές μας έχουν ένα από αυτά τα δηλητήρια, μερικοί έχουν δύο, είμαστε [η Βρετανία] η μόνη χώρα στον κόσμο που έχει και τα έξι».

Η κυρία Thatcher είχε ενστερνιστεί πλήρως τις ιδέες του Sir Keith Joseph, ήδη από τον Ιούλιο του 1975,⁵ με το να είναι πλήρως αφοσιωμένη στην ιδέα της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας, προτείνοντας ότι η ελευθερία είναι αδιάσπαστη και δεν μπορεί να υπάρξει πολιτική ελευθερία χωρίς την οικονομική, και ότι, όταν τα πάντα ελέγχονται από το κράτος, χάνεται η ελευθερία της επιλογής. Αυτές οι ιδέες οδήγησαν στις απόψεις για την ιδιωτικοποίηση και την 'αναδίπλωση του κράτους' (οι οποίες στις ακραίες τους μορφές έφτασαν στις ιδέες για ιδιωτικούς αυτοκινητοδρόμους -στο Συνέδριο του 1988-, δες *Times*, 12/10/88, και την ομιλία Thatcher στο *1990 Conservative Party Women Conference*). Ένα άλλο κεντρικό ζήτημα για τους 'Θατσερικούς' είναι η χαμηλή άμεση φορολογία, όπως φαίνεται και από το κομματικό μανιφέστο του 1987. Στο Συνέδριο του 1988, η κυρία Thatcher μίλησε για την ελευθερία, τις δυνατότητες και την αξία του ατόμου και την ανάγκη ύπαρξης ενός ισχυρού κράτους στα ζητήματα άμυνας και αστυνόμευσης.⁶

Εν κατακλείδι, η Ιδεολογία της Νέας Δεξιάς είναι υπέρ μίας «ελεύθερης οικονομίας και ενός ισχυρού κράτους», ή, για να το θέσουμε ορθότερα, υπέρ ενός οικονομικού συστήματος χωρίς περιορισμούς για την κεφαλαιακή συσσώρευση, και τόσο ισχυρού ώστε να υποβοηθεί και να προστατεύει τη διαιώνιση αυτής της συσσώρευσης και τη συνακόλουθη διανομή του πλούτου.

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ

Στο σημείο αυτό θα περάσουμε στην εξέταση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Όπως σημειώθηκε νορίτερα, κατά την ιδεολογία της Νέας Δεξιάς, οι πολιτικοί και οι γραφειοκράτες είναι κακοί και σπάταλοι διαχειριστές του (δημόσιου) χρήματος και επιβάλλουν νέους φόρους που καταλήγουν στην καταπίεση των πολιτών. Επιπροσθέτως, υποστηρίζει η Νέα Δεξιά ότι μία τέτοια πολιτική είναι αντιπαραγωγική, γιατί το χρήμα δεν ξοδεύεται ορθά ή δεν επανεπενδύεται στην οικονομία με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει προβλήματα η παραγωγή. Στο μέρος αυτό θα

5. Δες *The Times*, 2 July 1975, σ. 5, «Mrs. Thatcher espouses the Joseph credo».

6. Στο σημείο αυτό πρέπει να θυμηθούμε τον Buchanan, (1986, σ. 167), στον οποίο αναφερθήκαμε νορίτερα.

εξεταστεί αν οι μετά το 1979 Συντηρητικές κυβερνήσεις λειτούργησαν σύμφωνα με αυτή την κατανόηση των φορολογικών πολιτικών (και κατ' επέκταση του κράτους), και στην συνέχεια θα προσεγγιστούν αυτά τα ίδια επίπεδα φορολογίας.

Μολονότι οι κυβερνήσεις Thatcher ήταν ιδεολογικά εναντίον της φορολογίας, την αύξησαν στους πρώτους προϋπολογισμούς, για να την μειώσουν αργότερα. Εκεί όμως που πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση είναι στο ότι η κατανομή των φόρων άλλαξε κατά τα χρόνια του Θατσερισμού προς όφελος των πλουσιότερων⁷ και ότι οι φόροι στους οποίους όλοι συνεισφέρουν ίσα (όπως ο Φόρος Προστιθέμενης Αξίας -VAT-) αυξήθηκαν περισσότερο από ποτέ.

Μία σύντομη αναφορά στη φορολογία επιχειρήσεων είναι ενδεικτική για τη στάση των κυβερνήσεων έναντι του παραγωγικού και επενδυτικού τομέα της οικονομίας. Οι εν λόγω κυβερνήσεις αύξησαν αυτό το φόρο στα υψηλότερα επίπεδα, από τη δεκαετία του 1950 κατά την διάρκεια της πρώτης και της δεύτερης θητείας τους, για να τον μειώσουν αργότερα.

Αν η μείωση της φορολογίας επεξηγείται ως μία πολιτική προς όφελος της αστικής τάξης, ήταν η Εργατική κυβέρνηση που προσπάθησε να την ωφελήσει με τη μείωση της φορολογίας στα μέσα και τέλη της δεκαετίας του 1970. Οι περικοπές δαπανών (τότε κυρίως στην εκπαίδευση και τις οικιστικές πολιτικές), μετά την αποδοχή του δανείου του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, εσήμαναν το πρώτο στάδιο της αστικής αντεπίθεσης που αργότερα ολοκληρώθηκε με τον Θατσερισμό. Το ζήτημα όμως της χαμηλότερης φορολογίας και των χαμηλότερων δαπανών δεν είναι δυνατό να εξεταστεί απλά και μόνο με στενούς όρους. Με το να εξετάσουμε μόνο το επίπεδο της φορολογίας ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος, σημαντικά ζητήματα -όπως η ανάγκη για υψηλότερες δαπάνες σε συγκεκριμένους τομείς- λανθάνουν της προσοχής μας, ή μπορεί να παραβλεφθεί ακόμη και η κατανομή των δαπανών. Η φορολογία ως ποσοστό επί του εθνικού εισοδήματος αυξήθηκε κατά τα χρόνια των κυβερνήσεων Thatcher, ενώ μειώθηκε ο φορολογικός συντελεστής για τα ανώτερα εισοδήματα. Από την άλλη πλευρά, όμως, οι κυβερνήσεις ήταν υποχρεωμένες να αυξήσουν τις κοινωνικές δαπάνες στις αρχές της δεκαετίας του 1980 λόγω

7. D. Heald, 1983, σ. 286, και James Crowing and Terry Radke, 1987.

της υψηλής ανεργίας και της πληρωμής των επιδομάτων. Οι δαπάνες για τη Δημόσια Ασφάλεια (Law and Order) και την Άμυνα αυξήθηκαν κατά τη διακυβέρνηση Thatcher, ενώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε και τις αυξημένες ανάγκες δαπανών Υγείας (λόγω γηράσκοντος πληθυσμού, AIDS κ.λπ.), παρά το γεγονός ότι οι ανάγκες αυτές δεν καλύφθηκαν επαρκώς. Με άλλα λόγια, οι Συντηρητικοί, παρά τις ανάγκες που δημιουργήθηκαν (σε μερικές δε περιπτώσεις από τις ίδιες τις πολιτικές τους), υπήρξαν συνεπείς προς τις ιδεολογικές τους επιταγές και έχουν κυβερνήσει σύμφωνα με την επιθυμία τους να μειώσουν το βάρος της κεφαλαιακής συσσώρευσης και επανεπένδυσης, για να βοηθήσουν μακροπρόθεσμα την οικονομία, με το να κρατήσουν τη φορολογία εισοδήματος χαμηλή και να πρωτοεφαρμόσουν (πραγματικές) περικοπές δαπανών όπως θα υποστηρίξουμε αργότερα.⁸ Μολαταύτα, λόγω πολιτικών και ιδεολογικών περιορισμών, δεν επέτυχαν την πλήρη κατάργηση των φόρων.

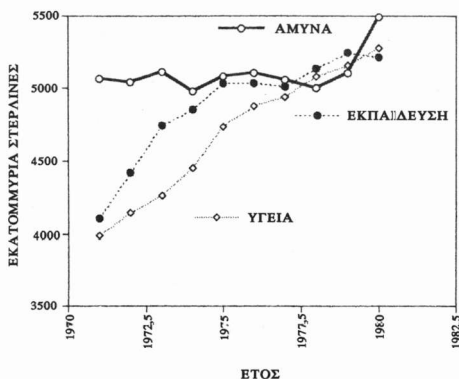
Η πολιτική κρατικών δαπανών

Θα προσεγγίσουμε τώρα την κατανομή των δαπανών μεταξύ των διαφόρων τομέων και κρατικών πολιτικών κατά τα χρόνια των κυβερνήσεων Thatcher. Στόχος αυτού του τμήματος του άρθρου είναι να εξετάσει αν υπάρχουν τομείς που να παρουσιάζουν αύξηση ή μείωση των δαπανών τους σε σύγκριση με προηγούμενα χρόνια. Αρχικά, θα εξετάσουμε την εξέλιξη των δαπανών σε τρεις σημαντικούς τομείς (άμυνα, υγεία, και εκπαίδευση), σε σταθερές τιμές κατά τα τελευταία χρόνια, και αργότερα το μερίδιό τους στις συνολικές κρατικές δαπάνες σε επιλεγμένα έτη. Αυτή η προσέγγιση θα τονίσει τη σημασία που δίνουν οι κυβερνήσεις σε κάθε μία από τις κρατικές λειτουργίες.

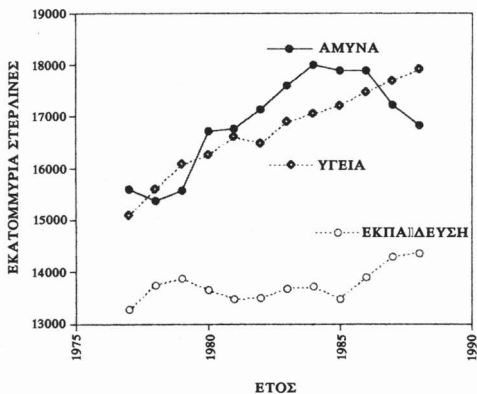
Οι αμυντικές δαπάνες παρέμειναν σχετικά σταθερές τόσο υπό τις κυβερνήσεις Heath όσο και υπό τις κυβερνήσεις Wilson/Callaghan, ενώ οι δύο τομείς του κοινωνικού κράτους επέδειξαν σημαντική αύξηση και σχεδόν εξισώθηκαν με την άμυνα στα τέλη της δεκαετίας του 1970, με την υγεία να βρίσκεται λίγο ψηλότερα και την εκπαίδευση να παρουσιάζει μία 'ανακοπή' μετά το 1976 κατόπιν του δανείου από το ΔΝΤ. Μολαταύτα, η εικόνα αλλάζει

8. Δες, επίσης, King 1987, σ. 122.

ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ, ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΟΜΕΙΣ 1971-81
ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ 1975.

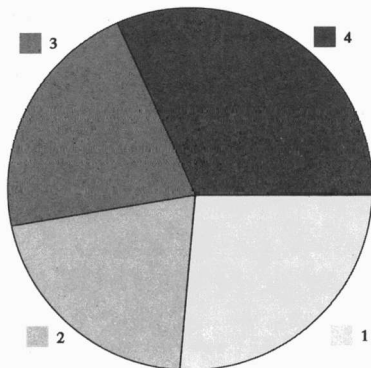
ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ, ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΟΜΕΙΣ 1977-88
ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ 1985.

Πηγή: *National Income and Expenditure and National Accounts*, CSO, London, διάφορα έτη.

σημαντικά μετά το 1979. Παρουσιάζεται μείωση των δαπανών για την εκπαίδευση,⁹ καθώς υστερεί σε σχέση με την άμυνα και υγεία, ενώ ο ρυθμός αλλαγής των δαπανών υγείας είναι σαφώς αργότερος από ό,τι τα προηγούμενα χρόνια. Οι αμυντικές δαπάνες αυξάνονται σημαντικά ως το 1986, οπότε και αρχίζουν να μειώνονται. Μετά το 1979 και ως το 1986, η άμυνα ως κρατική δαπάνη ξεπέρασε την υγεία σε σημαντικό βαθμό. Αυτό ενδεικνύει μία σημαντική αλλαγή πολιτικής μετά την εξισορρόπηση των δύο και την για λίγο καιρό 'υπεροχή' της υγείας μεταξύ 1976 και 1979 (κυβέρνηση Εργατικών). Η αργή ανάπτυξη των δαπανών για εκπαίδευση και υγεία, σε συνδυασμό με την ταχεία για άμυνα, δείχνει ότι η κυβέρνηση δεν ήθελε να 'συρρικνώσει' το κράτος ως τέτοιο, αλλά έναν συγκεκριμένο τομέα του κράτους, που σχετίζεται

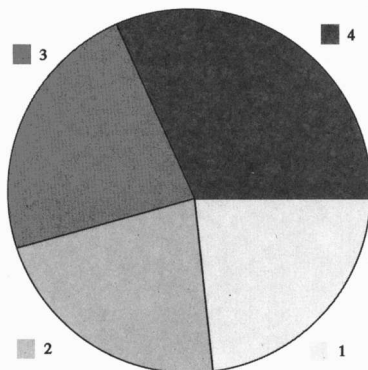
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1970).
(1) Άμυνα (2) Υγεία (3) Εκπαίδευση (4) Άλλες δαπάνες.

Σημείωση: (1) Άμυνα 26,653% (2) Υγεία 21,018% (3) Εκπαίδευση 20,923% (4) Άλλες Δαπάνες 31,353%.

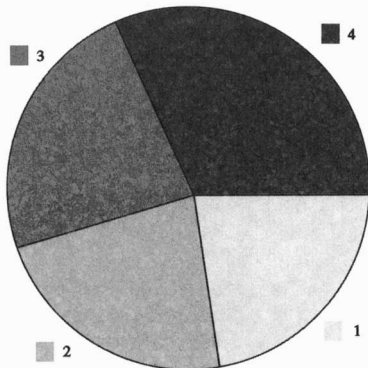
9. Ένα πιθανό αίτιο αυτής της διαφοράς βρίσκεται στις ίδιες τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε. Για την περίοδο 1970-80, η εκπαίδευση περιλαμβάνεται στις γενικές κυβερνητικές δαπάνες, ενώ για την περίοδο 1978-90, στις δαπάνες των δήμων και κοινοτήτων.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1974).
 (1) Άμυνα' (2) Υγεία' (3) Εκπαίδευση' (4) Άλλες δαπάνες.

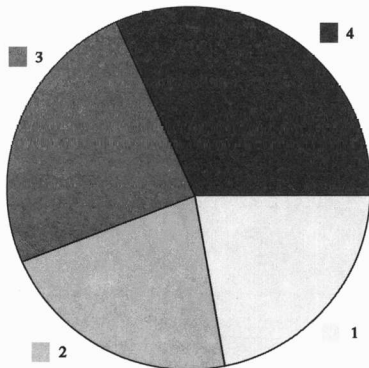
Σημείωση: (1) Άμυνα 23,660%· (2) Υγεία 21,177%· (3) Εκπαίδευση 22,314%·
 (4) Άλλες Δαπάνες 32,848%.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1975).
 (1) Άμυνα' (2) Υγεία' (3) Εκπαίδευση' (4) Άλλες δαπάνες.

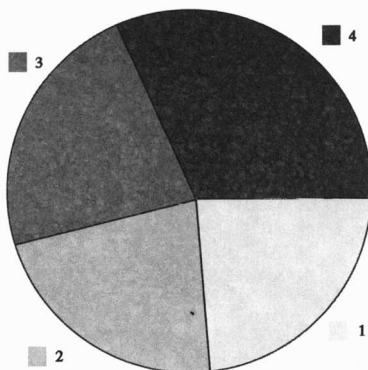
Σημείωση: (1) Άμυνα 22,905%· (2) Υγεία 22,425%· (3) Εκπαίδευση 21,977%·
 (4) Άλλες Δαπάνες 33,389%.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1979).
 (1) Άμυνα (2) Υγεία (3) Εκπαίδευση (4) Άλλες Δαπάνες.

Σημείωση: (1) Άμυνα 22,707% (2) Υγεία 22,425% (3) Εκπαίδευση 21,977% (4) Άλλες Δαπάνες 33,389%.

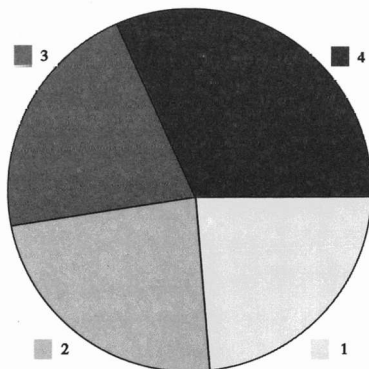
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1980).
 (1) Άμυνα (2) Υγεία (3) Εκπαίδευση (4) Άλλες Δαπάνες.

Σημείωση: (1) Άμυνα 23,473% (2) Υγεία 22,549% (3) Εκπαίδευση 19,301% (4) Άλλες Δαπάνες 32,558%.

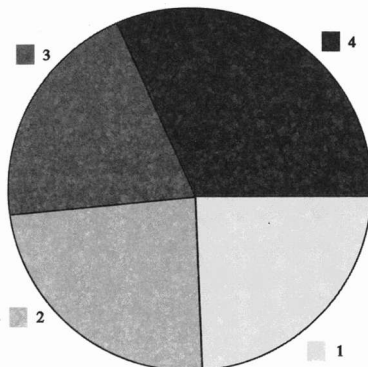

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1982).
(1) Άμυνα· (2) Υγεία· (3) Εκπαίδευση· (4) Άλλες Δαπάνες.

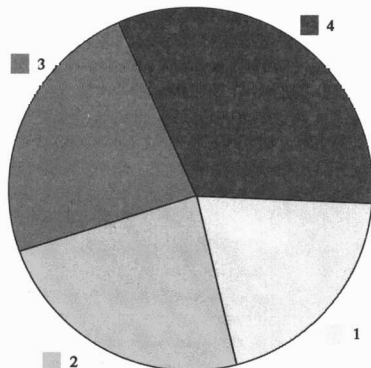
Σημείωση: (1) Άμυνα 24,624%· (2) Υγεία 23,563%· (3) Εκπαίδευση 19,301%·
(4) Άλλες Δαπάνες 35,361%.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1984).
(1) Άμυνα· (2) Υγεία· (3) Εκπαίδευση· (4) Άλλες Δαπάνες.

Σημείωση: (1) Άμυνα 24,742%· (2) Υγεία 23,457%· (3) Εκπαίδευση 18,474%·
(4) Άλλες Δαπάνες 34,006%.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ % (1988).
 (1) Άμυνα (2) Υγεία (3) Εκπαίδευση (4) Άλλες Δαπάνες.

Σημείωση: (1) Άμυνα 21,958% (2) Υγεία 23,344% (3) Εκπαίδευση 18,734% (4) Άλλες Δαπάνες 35,963%.

ΠΗΓΗ: *National Income and Expenditure and National Accounts*, CSO, London (Εθνικοί Λογαριασμοί), διάφορα έτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ: Ειδική προσοχή χρειάζεται για τα έτη 1982, 1984 και 1988, καθώς στις πηγές παρουσιάζεται μία διαφοροποίηση ως προς τις δαπάνες ανάμεσα στην 'κεντρική κυβέρνηση' και τις 'τοπικές αρχές'. Η πρώτη περιλαμβάνει την άμυνα, το σύστημα υγείας και 'άλλες δαπάνες' και η δεύτερη 'εκπαίδευση και άλλες δαπάνες'. Ακόμη περισσότερο, τα ποσοστά για το 1982 αθροίζονται συνολικά στο 102,849%. Επιπροσθέτως, ο όρος 'άλλες δαπάνες' παραμένει γενικός και ασαφής. Ο Desmond King, στο βιβλίο του *The New Right*, προσφέρει μία κατάτμηση των δαπανών (για την περίοδο 1980-85) σε 'Νόμο και Τάξη', 'Κατοικία' και 'Κοινωνική Ασφάλιση', η οποία δείχνει μείωση των δαπανών 'Κατοικίας' και αύξηση στο 'Νόμο και Τάξη' και την 'Κοινωνική Ασφάλιση' (την τελευταία λόγω της αύξησης της ανεργίας). Βλέπε King, 1987, σ. 122, table 7.2.

με την παροχή υπηρεσιών και ο οποίος, σύμφωνα με την ιδεολογία της Νέας Δεξιάς, περιορίζει την ελευθερία, και να ενισχύσει έναν άλλον, που παρέχει 'σιγουριά και ασφάλεια', που κατά τη Νέα Δεξιά είναι ο μόνος νομιμοποιημένος ρόλος του κράτους.

Μία άλλη σκοπιά της εξέλιξης των κρατικών δαπανών και της σχετικής σημασίας του κάθε ενός από τα κύρια συστατικά μέρη των συνολικών κρατικών δαπανών μπορεί να προσεγγιστεί με την εξέταση της συνολικής 'πίτας' και του μεριδίου της κάθε

δαπάνης σε αυτήν. Επιλέξαμε τα έτη 1970 (αρχή δεκαετίας και αρχή διακυβέρνησης από τον Heath), 1974 (τέλος διακυβέρνησης από τον Heath και κυβέρνηση Wilson), 1975 (πρώτος πλήρης χρόνος διακυβέρνησης από τον Wilson), 1979 (κυβέρνηση Thatcher), 1980 (αρχή δεκαετίας και πρώτο πλήρες έτος υπό κυβέρνηση Thatcher), 1982 (έτος κατά το οποίο το NHS είχε περικοπή δαπανών σε πραγματικές τιμές), 1984 (επανεκλογή Thatcher) και 1988.

Γίνεται αρκετά σαφές ότι ο τομέας που έχει υποστεί τις μεγαλύτερες περικοπές από τις κυβερνήσεις των Συντηρητικών μετά το 1979 είναι η Εκπαίδευση. Από την άλλη πλευρά, όμως, οι κυβερνήσεις Thatcher αύξησαν τις αμυντικές δαπάνες (με εξαίρεση το 1988), και το μερίδιό τους στον εθνικό προϋπολογισμό δείχνει να επηρεάζεται από το ποιο κόμμα βρίσκεται στην κυβέρνηση καθώς υπάρχουν διαφορές και ανάμεσα στις κυβερνήσεις Heath και Wilson (και Callaghan). Το μερίδιο του εθνικού συστήματος υγείας έχει (γενικά) μία ανερχόμενη τάση στις εθνικές δαπάνες με εξαίρεση το 1984.

Συμπερασματικά, για τις πολιτικές κρατικών δαπανών από τις κυβερνήσεις μετά το 1979, μπορούμε να πούμε ότι έχουν μεταφέρει ένα μέρος των δαπανών προς την άμυνα και τη δημόσια τάξη και ότι τα χρήματα αυτά έχουν εξευρεθεί από περικοπές σε συγκεκριμένες κοινωνικές πολιτικές, όπως οι πολιτικές εκπαίδευσης και κατοικίας. Θα αρχίσουμε την εξέταση των αλλαγών στα χρόνια του Θατσερισμού από αυτούς τους δύο τομείς της δημόσιας πολιτικής.

ΜΕΡΟΣ 3: ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Σ' αυτό το μέρος συγκεντρώνουμε και συνταιριάζουμε πληροφορίες για γεγονότα και εξελίξεις της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής, τα οποία θεωρούμε ενδεικτικά των αλλαγών στην μετά το 1979 περίοδο και σχετικά με το πεδίο ερευνών μας και την προσέγγισή μας. Έτσι δεν φιλοδοξούμε το μέρος αυτό να αποτελέσει μία 'εις βάθος' ανάλυση της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής, αλλά να υποβοηθήσει με την παροχή πληροφοριακού υλικού, προσφέροντας αποδεικτικά στοιχεία εφαρμογής της ιδεολογίας και τάσεως προς 'περισσότερο' ή 'λιγότερο' κράτος. Έχουμε περιλάβει ένα ευρύ φάσμα πολιτικών, από τις οικιστικές ως την προστασία του κυβερνητικού απορρήτου' και από την άμυνα ως την υπόρητη

ιδεολογία του σχολικού συστήματος. Αν και αυτές οι αλλαγές μοιάζουν άσχετες μεταξύ τους σε μία πρώτη προσέγγιση, έχουν μία εσωτερική συσχέτιση καθώς αποτελούν όλες την εφαρμογή της ιδεολογίας της Νέας Δεξιάς, στο επίπεδο της συγκρότησης πολιτικών, και σηματοδοτούν την αλλαγή της μορφής του κράτους στη σύγχρονη βρετανική πολιτική.

Οι αλλαγές στην οικιστική πολιτική άρχισαν (τυπικά) με την κύρωση του Νόμου 'περί κατοικίας' του 1980 [*'Housing Act 1980'* (Chapter 51/1980 of the Book of Statutes)¹⁰], που ήταν, κατά την εισηγητική έκθεση, «ένας νόμος που θα προσφέρει σιγουριά παραμονής και δικαίωμα αγοράς της κατοικίας σε ενοίκους οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης και άλλων οργανισμών». Εάν ασκείτο το 'δικαίωμα αγοράς', γινόντουσαν εκπτώσεις και νέες λεπτομέρειες ρυθμίστηκαν και εκπτώσεις εισήχθησαν με το Νόμο 63/1986.¹¹ Όπως αναφέρουν οι Marsh and Rhodes (1991, σ. 9), «μέχρι το 1990 είχαν πουληθεί πάνω από ένα εκατομμύριο διακόσιες πενήντα χιλιάδες κατοικίες από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης»,¹² ενώ υποστηρίζουν ότι η κυβέρνηση με την εισαγωγή αυτής της οικιστικής πολιτικής αποσκοπούσε (μεταξύ άλλων) στο να ελαχιστοποιήσει την παροχή κατοικίας από τους ΟΤΑ και να μειώσει «τις κρατικές δαπάνες για την οικιστική πολιτική» (στο ίδιο, σελ. 7).

Η συγκρότηση της 'κοινωνίας των κατόχων κατοικιών' ('home owners society') δεν ήταν η μόνη αλλαγή στις οικιστικές πολιτικές και τις οικιστικές δαπάνες κατά τα χρόνια της διακυβέρνησης από τις κυβερνήσεις Thatcher. Υπήρξαν περικοπές στο επίδομα κατοικίας (στην αρχή οι ΟΤΑ δεν μπορούσαν να δίνουν επίδομα σε ενοίκους τους και αργότερα εισήχθησαν περισσότερες περικοπές). Όπως αναφέρει ο Colin Hay (1992):

10. Κεφάλαιο 51 του *Βιβλίου Νομοθετημάτων* του 1980. Στα ελληνικά θα μπορούσε να αποδοθεί με τον όρο Νόμος 51/1980· στη συνέχεια του άρθρου χρησιμοποιείται αυτή η απόδοση.

11. Για τη Σκωτία, 65/1986.

12. Οι κατοικίες αυτές αποτελούν πολιτική κοινωνικού κράτους, καθώς κατασκευάζονται από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης και δίνονται προς ενοίκιαση με χαμηλό ενοίκιο με βάση κοινωνικά κριτήρια. Οι κυβερνήσεις Thatcher ανέτρεψαν αυτή την πολιτική πουλώντας τις κατοικίες και μειώνοντας τα κονδύλια για την κατασκευή τους.

«Αυτή η κίνηση να ανασυγκροτηθεί το κράτος έχει παρουσιαστεί ευκαιριακά¹³ ως η αναδίπλωση του κράτους. Στην πραγματικότητα, παρότι έχει υπάρξει μία αποφασιστική αποδέσμευση του κράτους από τις 'κοινωνικές πολιτικές', αυτό έχει εξισορορηθεί από επαναδέσμευση σε άλλες μορφές κρατικού παρεμβατισμού. Επί παραδείγματι, από την αλλαγή από τις κυβερνητικές δαπάνες στη δημόσια κατοικία προς την υποστήριξη του ιδιωτικού τομέα μέσω της αύξησης της έκπτωσης του φορολογητέου εισοδήματος λόγω αποπληρωμής στεγαστικού δανείου. Το αποτέλεσμα δεν είναι μία 'αναδίπλωση', αλλά ένα 'προς τα δεξιά ξεδίπλωμα'¹⁴ του κράτους, όπου ο κρατικός παρεμβατισμός δεν επικεντρώνει πια στον δημόσιο τομέα αλλά στον ιδιωτικό».

Μολαταύτα, το επίδομα κατοικίας δεν ήταν η μόνη από τις πολιτικές 'υποστήριξης σε χρήμα' που επηρεάστηκε. Κατά τα χρόνια της διακυβέρνησης Thatcher, το 'επίδομα τέκνων' πάγωσε για περισσότερα από πέντε χρόνια, και ο νόμος για την κοινωνική ασφάλιση του 1989¹⁵ εισήγαγε αλλαγές στην παροχή επιδόματος ανεργίας που αναβίωσαν τον κανόνα του 1920, κατά τον οποίο ο άνεργος έπρεπε να επιδειξει ότι έψαχνε δουλειά και δεν μπορούσε να αρνηθεί μία δουλειά με το δικαιολογητικό της χαμηλής αντιμισθίας (δες Kathy Sutton, στο Catterall, 1990, σ. 289).

Γενικά, υπήρξε μείωση των κρατικών παροχών στους τομείς κατοικίας και επιδομάτων, που αποσκοπούσαν τόσο σε μία μείωση των δαπανών και της φορολογίας όσο και σε μία 'αναδίπλωση' του κράτους.

Στην εκπαίδευση δεν παρατηρούμε αλλαγές μόνο στις δαπάνες (τόσο στην 'πίτα' όσο και στην αύξησή τους), στις οποίες μόλις αναφερθήκαμε, καθώς έγιναν ορισμένες αλλαγές στην ίδια την εκπαιδευτική πολιτική. Ο Νόμος 20/1980 έδωσε περισσότερη ισχύ στους γονείς, σε σχέση με την τοπική αυτοδιοίκηση μέσα στα σχολικά συμβούλια, ενώ ο 61/1986 αύξησε ακόμη περισσότερο την ισχύ των γονέων και έδωσε στα σχολεία το δικαίωμα να 'αποσχισθούν'¹⁶ από τον έλεγχο των ΟΤΑ. Πιο πρόσφατα με τον 40/1988 επιβλήθηκε η υποχρεωτική προσευχή, το πανεθνικό πρόγραμμα σπουδών και ενισχύθηκε το δικαίωμα 'απόσχισης' με

13. Opportunistically.

14. «rolling back» και «rolling rightwards», αντίστοιχα.

15. Social Security Act 1989.

16. 'To opt-out'.

άμεση κρατική-κυβερνητική (και όχι μέσω των ΟΤΑ) υποστήριξη¹⁷ των σχολείων αυτών. Παρά τη φαινομενική αυτοδιοίκηση, οι πολιτικές αυτές οδηγούν στη συγκέντρωση εξουσιών στον Υπουργό Παιδείας (δες και στο Keiron Walsh, στο Catterall, 1990, σ. 53).

Άρα οι μετά το 1979 Συντηρητικές κυβερνήσεις δεν θέλησαν μόνο να κρατήσουν υπό αυστηρό έλεγχο τις εκπαιδευτικές δαπάνες, αλλά και να μετατρέψουν το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα. Αν και 'φαινομενικά' μειώθηκε η ισχύς του 'σχολείου' και των ΟΤΑ και αυξήθηκε αυτή των γονέων, αυτό έχει συνταιριαστεί με μεγάλη συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στο Υπουργείο Παιδείας και Επιστημών στο Westminster και την επιβολή συντηρητικών αρχών, όπως η υποχρεωτική προσευχή.

Σχετικό ζήτημα με την εκπαίδευση είναι η τεχνική κατάρτιση και η αντιμετώπιση της ανεργίας.

Μετά το 1979 έχουν γίνει περί τις 29 μετατροπές στον τρόπο καταμέτρησης των ανέργων (από την κυβέρνηση), οπότε και η μείωση του (ανακοινωμένου) αριθμού τους δεν σημαίνει υποχρεωτικά και αύξηση των θέσεων εργασίας, ή μείωση του πραγματικού τους αριθμού (Sutton, στο Catterall, 1990, σ. 306).¹⁸ Όπως παρατηρεί η Α. Brown (1988), υπήρξε μεγάλη παρέμβαση στα προγράμματα κατάρτισης από τις κυβερνήσεις των Συντηρητικών, που εισήγαγαν τα Young Training Schemes και αργότερα το Jobs Training Scheme για τους επί μακρό χρόνο ανέργους. Τα προγράμματα απέβλεπαν στη δημιουργία του 'ιδανικού' απαθούς και χειραγωγημένου εργάτη και στον αυστηρό έλεγχο των επί μακρό χρόνο ανέργων (δες Brown, στο ίδιο, σ. 17-19).

Η άλλη πλευρά των πολιτικών που σχετίζονται με την εργασία αναφέρεται στις πολιτικές που σχετίζονται με τα εργατικά συνδικάτα και τις εργασιακές σχέσεις, οι οποίες υπέστησαν μεγάλες αλλαγές στα χρόνια των κυβερνήσεων Thatcher.

Οι κυβερνήσεις Thatcher ήταν αποφασισμένες να αλλάξουν την παράδοση της συνεργασίας κυβέρνησης-συνδικάτων της δεκαετίας του 1970 (κάτι που είχε αποκληθεί 'beer and sandwiches at number 10') και να εφαρμόσουν αυστηρό έλεγχο στα συνδικάτα.

17. Grant maintained that έξοδα δεν δίνονται από τον ΟΤΑ, αλλά από την κυβέρνηση, και το σχολείο 'αυτοδιοικείται' από συμβούλιο γονέων και διδασκόντων και όχι από τους ΟΤΑ.

18. Η πρόωγη συνταξιοδότηση των επί μακρό χρόνο ηλικιωμένων (άνω των 50) ανέργων είναι το σαφέστερο και συχνότερο παράδειγμα.

Η επίθεση άρχισε από το 1980 με το 'Employment Act', που εισήγαγε τη μυστική ψήφο για την εκλογή αντιπροσώπων και την απόφαση για απεργία και κατήργησε την υποχρεωτική εγγραφή των εργαζομένων στο συνδικάτο. Επίσης, περιόρισε την έννοια της εργασιακής διαφοράς και ήρε την απαλλαγή ευθύνης ως προς τις ζημίες από μία απεργία που είχαν τα συνδικάτα. Στα τέλη του 1983, η κυβέρνηση άρχισε να ελέγχει σε ποια συνδικάτα θα μπορούσαν να συμμετέχουν οι δημόσιοι υπάλληλοι. Ο Sir Geoffrey Howe είπε ότι «στο μέλλον θα επιτρέπεται στο προσωπικό να συμμετέχει σε συνδικάτα που θα εγκρίνονται από τον διευθυντή τους».¹⁹ Ο νόμος περί συνδικάτων του 1984 έκανε την ψηφοφορία πριν την απεργία υποχρεωτική και επέβαλε αυστηρούς κανόνες στη διαδικασία. Επιπροσθέτως, εισήγαγε περιορισμούς στις οικονομικές πηγές των συνδικάτων. Γενικά, δεν ήταν ένας νόμος που μόνο μείωνε την ισχύ των συνδικάτων, αλλά επίσης παρενέβαινε και στα εσωτερικά τους ζητήματα, ενώ περισσότεροι περιορισμοί εισήχθησαν με τον Picketing Code (περιορισμοί στην περιφρούρηση, ποινικοποίηση) και τον Closed Shop Code. Όπως αναφέρει ο Basset (1986, σ. 177), στη Βρετανία δεν υπάρχει 'δικαίωμα στην απεργία'· υπήρχε μόνον προστασία από τη δίωξη (αστική και ποινική) των απεργών, και ό,τι έχει υποστεί την επίθεση από την κυβέρνηση των Συντηρητικών είναι ακριβώς αυτές οι 'προστασίες' (immunities). (Δες και R. Lewis, 1986, σσ. 10, 52, 76, 183, 191, 202, 212-213, και Hoover and Plant, 1989, σ. 182). Ως τμήμα της γενικότερης επίθεσης στα Εργατικά Συνδικάτα, τους χαμηλά αμειβόμενους και τους άνεργους, η κυβέρνηση των Συντηρητικών εφήρμοσε τον 'Wages Act 1986' (48/1986), που έδωσε τη δυνατότητα στον Υπουργό Εργασίας να περιορίσει ή και να καταργήσει τη δραστηριότητα των συμβουλίων μισθών και στους εργοδότες την δυνατότητα να αλλάξουν (χαμηλώσουν) τις συμφωνίες αντιμισθιών. Όπως παρατηρεί η K. Sutton (στο P. Catterall, 1990, σ. 297), οι εργασιακές σχέσεις δεν βελτιώνονταν αλλά πήγαιναν προς 'standards' του 19ου αιώνα με σκληρή εκμετάλλευση και χαμηλούς μισθούς.

19. Η παραπομπή μας από τον Basset, 1986, σ. 59. Αυτή η πολιτική πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με την επιλογή (από το κράτος) εργασιακών σχέσεων ανάλογων με αυτές του ιδιωτικού τομέα (δες Clarke, 1988, σ. 356). Πιστεύουμε ότι αυτό ενισχύει την άποψή μας όχι μόνο για 'περισσότερο' αλλά και για 'διαφορετικό' κράτος υπό τον Θατσερισμό.

Γίνεται πλέον φανερό ότι η κυβέρνηση επεδίωξε (και επέτυχε) να μειώσει την ισχύ των συνδικάτων και να ενισχύσει τον δικό της έλεγχο στις εργασιακές σχέσεις.

Σε άλλους τομείς κυβερνητικής δραστηριότητας, παρατηρούμε επίσης αποδεικτικά στοιχεία για ύπαρξη 'διαφορετικού' κράτους στην μετά το 1979 Βρετανία. Εν προκειμένω, αναφερόμαστε στη συγκέντρωση ελέγχου και λήψης αποφάσεων από τους ΟΤΑ στο Whitehall' στην αυξημένη μυστικότητα' και στον πιο αυστηρό έλεγχο της ιδιωτικής ζωής.

Όπως παρατηρούν οι Marsh and Rhodes (1991, σ. 13),²⁰ κατά τη διάρκεια του Θαταρισμού, το Κοινοβούλιο ψήφισε περί τους 40 νόμους οι οποίοι σχετιζόνταν με την τοπική αυτοδιοίκηση (κυρίως τα οικονομικά των ΟΤΑ). Ως χαρακτηριστικά αυτής της πολιτικής συγκέντρωσης αρμοδιοτήτων στο Whitehall θέλουμε να αναφέρουμε τον «Rates Act 1984» (33/1984), που κατά την εισηγητική έκθεση «έδωσε τη δυνατότητα στον Υπουργό (Εσωτερικών) να μειώνει τα δημοτικά τέλη που αποφάσιζαν τα συμβούλια». Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, ο υπουργός μπορεί να επιβάλλει ανώτατο όριο δαπανών στους ΟΤΑ, ενώ μία άλλη σημαντική επίθεση έγινε με τον 'Local Government Act 1985' (51/1985), που κατήργησε το Συμβούλιο του ευρύτερου Λονδίνου (Greater London Council) και τα μητροπολιτικά συμβούλια (για μεγάλες πόλεις και αστικές περιοχές, όπως το Manchester και το Liverpool) για να αναθέσει τις αρμοδιότητές τους σε άλλους οργανισμούς. Η ανάθεση των αρμοδιοτήτων έγινε σε μικρότερους τοπικούς οργανισμούς, που ναι μεν βρισκόντουσαν πιο κοντά στον πολίτη, αλλά δεν είχαν τη δυνατότητα να ανθίστανται στις πιέσεις του κέντρου το οποίο και απέκτησε σε πραγματικούς όρους τον έλεγχο. Η συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στα χέρια της κυβέρνησης συνεχίστηκε με τον 'Local Government Act' του 1988, ενώ η κορωνίδα αυτών των πολιτικών υπήρξε το 'Local Government Finance Act 1988' (41/1988), που άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο οι ΟΤΑ αποκτούσαν τα έσοδα από τοπικές πηγές με την επιβολή μίας κοινής και ισόποσης για όλους «κοινοτικής επιβάρυνσης» ('community charge')²¹ συγκέντρωσε περισσότερη ισχύ στα χέρια του Υπουργού

20. Δες, επίσης, Hoover and Plant, 1989, σ. 169 επ..

21. Η ισόποση αυτή κοινοτική επιβάρυνση σύντομα απέκτησε το προσωνύμιο Poll Tax (κεφαλικός φόρος). Η αντίθεση στο σύστημα ήταν τόσο έντονη που το προσωνύμιο απέκτησε ευρύτατη χρήση όχι μόνο στους χώρους των διαφωνούντων αλλά και στα ΜΜΕ, με αποτέλεσμα τελικά να υποκαταστήσει τον 'επίσημο' όρο. Η επιβολή του προξένησε σοβαρά επεισόδια σε διαδήλωση στο κέντρο του Λονδίνου'

Εσωτερικών²² και ενίσχυσε τη δυνατότητά του να περιορίζει τις δαπάνες των ΟΤΑ. Μερικοί από τους στόχους των Συντηρητικών ήταν (κατά τους Rhodes and Marsh, ό. π., σ. 12) να ελέγξουν τις δαπάνες των ΟΤΑ ως μέρος της συνολικής στρατηγικής για τη μείωση των δημόσιων δαπανών, να ενισχύσουν το ρόλο του 'καταναλωτή των υπηρεσιών' και να αποκτήσουν πολιτικά πλεονεκτήματα. Όλες αυτές οι πολιτικές πρέπει να εξεταστούν σε συνδυασμό με την αντι-αυτονομιστική στάση των κυβερνήσεων Thatcher όσον αφορά τη Σκωτία, την Ουαλλία και την Βόρειο Ιρλανδία. Το κράτος στα χρόνια του 'Θατσερισμού' δεν έγινε μόνο πιο 'συγκεντρωτικό'. Έγινε και πιο 'μυστικό' και πιο 'αυστηρό' και 'δύσκαμπτο', με την επιβολή του Official Secrets Bill. Αυτός ο νόμος έθεσε στην κατηγορία των απορρήτων οποιαδήποτε πληροφορία σχετικά με συγκεκριμένες κρατικές δραστηριότητες, όπως η άμυνα, οι υπηρεσίες πληροφοριών, η ασφάλεια, οι διεθνείς σχέσεις, οι πληροφορίες που ανταλλάσσονται μεταξύ κυβερνήσεων κ.λπ. (C. Seymour-Uge, στο Catterall, 1990, σ. 74). Επίσης, ποινικοποίησε την παροχή οποιασδήποτε πληροφορίας στο κοινό και ήρε την 1990, σ. 134). Η νομοθεσία σχετίζεται στενά με τη δημοσίευση του βιβλίου του Peter Wright, Spycatcher. Ο P. Wright (πρώην μέλος του MI5) αποκάλυψε ένα σημαντικό ποσοστό εσωτερικών πολιτικών του οργανισμού, και η κυβέρνηση προσπάθησε να απαγορεύσει την κυκλοφορία του βιβλίου. Μία άλλη σημαντική περίπτωση ήταν η δημοσιοποίηση πληροφοριών για την καταβύθιση του πλοίου General Belgrano κατά τη διάρκεια του πολέμου των Falklands (δες P. Dunleavy in P. Dunleavy et al, eds, 1990, σ. 118-119). Συμπερασματικά, το κράτος γίνεται περισσότερο 'θολό' και ασαφές και λιγότερο 'προσπελάσιμο' από ό,τι ήταν στο παρελθόν. Αλλά το κράτος έγινε επίσης και περισσότερο δύσκαμπτο και αυστηρό με την κατάργηση του δικαιώματος του κατηγορουμένου να καταθέσει χωρίς όρκο και με την αύξηση των ανακριτικών δυνατοτήτων της αστυνομίας ('Criminal Justice Act 1984', 48/1984), με την 'εισαγωγή' νέων αδικημάτων, όπως 'επεισόδια', 'βίαση αναταραχή' και 'σκληρότητα'

περί το 30% αυτών που έπρεπε να πληρώσουν αρνήθηκαν και συγκρότησαν επιτροπές αντίστασης, και τέλος υπήρξε ένας από τους λόγους ανατροπής της κας Thatcher από την πρωθυπουργία στις 22 Νοεμβρίου 1990.

22. Και των Υπουργών Σκωτίας και Ουαλλίας για τις άλλες δύο (εκτός Αγγλίας) περιοχές, αντίστοιχα. Η πολιτική δεν ακολουθήθηκε στη Β. Ιρλανδία.

(‘riot», ‘violent disorder’, ‘tough’), και τον πιο αυστηρό έλεγχο των διαδηλώσεων (‘Public Order Act 1986’-64/1986).²³

Μία ακόμη ξεκάθαρη ένδειξη του συντηρητισμού της κυβέρνησης και της Νέας Δεξιάς ήταν η παράγραφος 28 του ‘Local Government Act 1988’, που αποσκοπεί, κατά την εισηγητική έκθεση, στο «να απαγορεύσει τη διαφήμιση και προαγωγή της ομοφυλοφιλίας από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης» και θεσμοθετεί ότι δεν επιτρέπεται στους ΟΤΑ να «προωθούν σε οποιοδήποτε επιδοτούμενο σχολείο την ανοχή της ομοφυλοφιλίας ως μίας προσποιητής οικογενειακής σχέσης». Αυτή η παράγραφος δείχνει τόσο την έκταση και το φάσμα του παρεμβατισμού του κεντρικού κράτους πάνω στους τοπικούς φορείς και το σύστημα εκπαίδευσης, όσο και τον βαθύτατο συντηρητισμό της κυβέρνησης, καθώς δεν είναι η διδασκαλία της ομοφυλοφιλίας ως οικογενειακής σχέσης που απαγορεύεται, αλλά η διδασκαλία της ανοχής της.

Αφήσαμε για το τέλος αυτής της προσέγγισης την ‘αποσυναρμολόγηση’ του κράτους από τις κυβερνήσεις Thatcher’ την ιδιωτικοποίηση και τη μείωση των κανονισμών των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων και των υπηρεσιών του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Αυτές ξεκίνησαν με το Νόμο για την Κοινωνική Ασφάλιση (‘Social Security Act 1980’, 30/1980), που προέβλεπε για ιδιωτικές συντάξεις και τη δυνατότητα του πολίτη να επιλέξει αυτές αντί των κρατικών («to opt-out»), ενώ περισσότερες αλλαγές εισήχθησαν με το Νόμο του 1986 μαζί με αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο της υγειονομικής περίθαλψης.

Εκτός όμως από τις αλλαγές στο σύστημα συντάξεων και δευτερευόντως στο σύστημα υγείας), υπήρξε ένα ευρύ πρόγραμμα (επανα-)ιδιωτικοποίησης των κρατικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τους Hoover and Plant, η λογική πίσω από αυτή την πολιτική ήταν πολυεπίπεδη. Οι βασικοί στόχοι της ήταν (α) να μειωθεί το μέγεθος της κυβέρνησης και το φάσμα των δραστηριοτήτων της, έτσι ώστε να βοηθηθεί η αγορά, από τη μία, και η κυβέρνηση, από την άλλη, καθώς θα γινόταν σαφέστερος ο χώρος δράσης της· (β) να αυξηθεί η οικονομική ελευθερία· (γ) να μειωθεί ο ρόλος της κυβέρνησης στις εργασιακές-μισθολογικές συμφωνίες· (δ) να μειωθεί το έλλειμμα του προϋπολογισμού και οι δανειακές

23. Για μία κριτική των νόμων αυτών, δες Ian Taylor, στο *Socialist Register of 1987*.

ανάγκες του δημοσίου (PSBR), και να αυξηθεί το διαθέσιμο κεφάλαιο για το κράτος μέσω της πώλησης των επιχειρήσεων' (ε) να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα και να γίνει καλύτερη χρήση πλουτοπαραγωγικών πηγών και επενδύσεων για τις ίδιες τις επιχειρήσεις' (στ) να δημιουργηθεί μία επιχειρηματική κουλτούρα' (ζ) να μειωθεί η ισχύς των συνδικάτων' και (η) να βοηθηθεί η οικονομία μέσω του συνδυασμού των παραπάνω.

Οι σημαντικότερες ιδιωτικοποιήσεις ως τον Οκτώβριο του 1987 ήταν:

To 1979, μέρος της British Petroleum

To 1981, British Aerospace (μέρος), British Petroleum (μέρος), Cable and Wireless (μέρος)

To 1982, Amersham International (σύνολο), Britoil (μέρος)

To 1983, Associated British Ports (μέρος), British Petroleum (μέρος), Cable and Wireless (μέρος)

To 1984, Associated British Ports (μέρος), Enterprise Oil (σύνολο) Jaguar (σύνολο), British Telecom (μέρος)

To 1985, British Aerospace (μέρος), Britoil (μέρος), Cable and Wireless (μέρος)

To 1986, British Gas (σύνολο)

To 1987, British Airways (σύνολο), Rolls Royce (σύνολο), British Airport Authority (σύνολο)²⁴ και British Petroleum (μέρος) (Δες Hoover and Plant, 1989, σ. 185-188).

Μετά το 1987 έγινε η ιδιωτικοποίηση της ηλεκτρικής ενέργειας (πρώτα η διανομή και στη συνέχεια και η παραγωγή), της ύδρευσης και αποχέτευσης και του συστήματος τροφοδοσίας των φυλακών προφυλάκισης. Μία άλλη πλευρά του συστήματος είναι η άρση των περιορισμών (deregulation) και η εισαγωγή ανταγωνισμού (competitive tendering) σε διάφορες υπηρεσίες, όπως στην αποκομιδή απορριμμάτων από τους δήμους, με τον 'Local Government Act 1988', και η εφαρμογή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων στη διοίκηση κρατικών επιχειρήσεων, όπως στη British Rail και στη British Coal, σε συνδυασμό με το σταμάτημα των κρατικών επιδοτήσεων.

24. Ο νόμος για την ιδιωτικοποίηση των αεροδρομίων ψηφίστηκε το 1986, 'Airports Act 1986' (Ch. 31).

ΜΕΡΟΣ 4: ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΓΟΡΑ

Μετά την τόσο σύντομη και επιγραμματική εξέταση των παρεμβάσεων του κράτους 'ως κράτους' και των πολιτικών 'απελευθέρωσης' της αγοράς, θα στραφούμε τώρα στις κρατικές παρεμβάσεις στην πιο σημαντική ίσως αγορά στη σύγχρονη οικονομία, αυτήν του χρήματος. Η κυβέρνηση έχει παρέμβει στις λειτουργίες της 'ελεύθερης' αγοράς με δύο τρόπους. Πρώτον, με το να καθορίζει, μέσω της Τράπεζας της Αγγλίας, το επίπεδο των επιτοκίων δανεισμού (στις περισσότερες περιπτώσεις το διατηρούσε υψηλό για να καταπολεμηθεί ο πληθωρισμός) και, δεύτερο, με το να αγοράζει Λίρες Στερλίνες στις εθνικές και διεθνείς χρηματαγορές, έτσι ώστε να διατηρεί το εθνικό νόμισμα τεχνητά σε υψηλές τιμές (πολιτική 'σκληρού' νομίσματος) (δες Budd and Davies, στο Catterall, 1990, σ. 143, και Sinclair, στο ίδιο, σ. 250). Τον Ιούνιο του 1984, ο τότε Υπουργός Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών Nigel Lawson, στην ομιλία του στο City του Λονδίνου, ανέφερε ότι η μακροοικονομική πολιτική (και κυρίως η νομισματική πολιτική) έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για να ελεγχθεί ο πληθωρισμός.

Ο 'μονεταρισμός', δηλαδή η άποψη ότι η παροχή χρήματος στην οικονομία πρέπει να αναπτύσσεται τόσο γρήγορα όσο η πραγματική οικονομική ανάπτυξη, αλλά όχι τόσο γρήγορα ώστε να ενισχύσει δαπάνες άνω του 'φυσικού' ρυθμού ανάπτυξης καθώς αυτό μπορεί να προκαλέσει πληθωρισμό, ήταν η υφέρπουσα -μολαταύτα σαφέστατη- ιδεολογία των κυβερνήσεων Thatcher. Ο Paul Whiteley (1989) προτείνει ότι οι μακροοικονομικές πολιτικές των κυβερνήσεων Thatcher μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις φάσεις:

(α) Ακραίος μονεταρισμός ως το 1982, υπό τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Sir Geoffrey Howe

(β) Πραγματιστικός μονεταρισμός ως το 1985, που επικέντρωνε κυρίως στην ισοτιμία της Στερλίνας με άλλα ισχυρά νομίσματα (κυρίως το Μάρκο και το Δολλάριο), υπό τους Howe και Lawson

(γ) Αναστροφή του μονεταρισμού για να βοηθηθεί η ανάπτυξη για τις εκλογές του 1987

(δ) Μετεκλογική άρση της αναστροφής λόγω υπερθέρμανσης, υπό τους Lawson και Major. Επιπροσθέτως, η κυβέρνηση παρενέβη δυναμικά στις διεθνείς χρηματαγορές, είτε με το να αγοράζει Στερλίνες, ή με το να χειρίζεται τα επιτόκια οποτεδήποτε το

εθνικό νόμισμα ήταν χαμηλό. Έτσι, όταν η Στερλίνα έπεσε στα \$1,12c τον Ιανουάριο του 1985, τα επιτόκια αυξήθηκαν κατά 4,5% μέσα σε δεκαπέντε ημέρες, ενώ το Μάιο του 1988 τα επιτόκια αυξήθηκαν από το 7,5% στο 13% για να αντιμετωπιστεί η πτώση έναντι του Μάρκου.

Κατά την άποψή μας, τέτοιες παρεμβάσεις είναι ασυμβίβαστες με την ιδεολογία για την ελεύθερη αυτορρύθμιση των αγορών που διακήρυξε η κυβέρνηση. Ο αυστηρός μονεταρισμός, όπως εφαρμόστηκε από τις κυβερνήσεις μετά το 1979, υπήρξε μία άμεση παρέμβαση και ρύθμιση των αγορών (χρήματος). Το κράτος δεν έπαψε να είναι παρεμβατικό, απλώς άλλαξε τους τρόπους και τις 'περιοχές' παρέμβασης, ακολουθώντας πολιτικές προς όφελος του χρηματιστηριακού κεφαλαίου (γνωστού και ως 'City').

Μετά το σύντομο αυτό περιδιάβασμα στις πληροφορίες για μερικές από τις πιο σημαντικές πολιτικές των κυβερνήσεων Thatcher, μπορούμε να περάσουμε στα συμπεράσματα και στο ερώτημα αν υπήρξε 'περισσότερο' ή 'λιγότερο' κράτος υπό τον Θατσερισμό.

ΜΕΡΟΣ 5: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Είναι φυσικό αποτέλεσμα της ογκώδους βιβλιογραφικής προσέγγισής του το ότι ο Θατσερισμός δεν έχει μία μοναδική έννοια, αλλά λίγο ως πολύ τόσες όσοι οι ερευνητές που τον έχουν προσεγγίσει, κάτι που παρατηρούν και οι Jessor et al (1988, σ. 5). Μπορούμε, όμως, να αναφερθούμε σε δύο κύριες προσεγγίσεις του 'φαινομένου' αυτού της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής που έγιναν από τη μαρξιστική σχολή και κυριάρχησαν κατά τη δεκαετία του 1980: Τον 'αυταρχικό λαϊκισμό' και 'τα δύο έθνη'.

Σύμφωνα με τους S. Hall και M. Jacques, που πρότειναν την άποψη περί «αυταρχικού λαϊκισμού», ο Θατσερισμός κατάφερε να παρουσιάσει εαυτόν ως 'τον κόσμο' και να ενορχηστρώσει μία απάντηση στις πολιτικές (policies), και την πολιτική κουλτούρα των προηγούμενων δεκαετιών της λεγόμενης συναίνεσης. Η απάντηση αυτή αποτελείτο «από φιλελευθερισμό της ελεύθερης αγοράς, μαζί με συνεκτικό πατριωτικό Συντηρητισμό. 'Ελεύθερη αγορά, ισχυρό κράτος, σιδερένιοι καιροί'», και νόμος και τάξη (S. Hall and M. Jacques, στο Hall and Jacques, 1983, σ. 10). Κατά τον Hall, η προσέγγιση έχει τις θεωρητικές της ρίζες στον Gramsci, ενώ στην ανταπάντησή τους στους Jessor et al (κάτι που θα εξεταστεί αμέσως μετά) υποστήριξε ότι ποτέ δεν απειραράθη μία γενικότερη

εξήγηση του Θατσερισμού (Hall, στο Jessop et al., 1989 σ. 99) και ότι δεν θεώρησε τον Θατσερικό Αυταρχικό Λαϊκισμό ως μία νέα ηγεμονία, αλλά περισσότερο ως ένα σχέδιο για την επίτευξη μίας νέας ηγεμονίας (ibid, σ. 103, and Hall 1988, σ. 7). Ο Bob Jessop και οι Kevin Bonnet, Simon Bromley και Tom Ling, όταν πρωτοπαρουσίασαν τη δική τους προσέγγιση, που είναι γνωστή ως η θεωρία 'των δύο εθνών', βρήκαν ότι η θεωρία του Hall έχει πολλά θετικά στοιχεία. Μολαταύτα, προσεπάθησαν να ερευνήσουν μία διαφορετική εξήγηση του Θατσερισμού. Βασικό αίτημα της προσέγγισής τους είναι να χωριστεί ο Θατσερισμός σε περιόδους «με όρους σχετικούς με την περίπλοκη διαλεκτική σχέση μεταξύ δομής και στρατηγικής» και καταληκτικά προτείνουν τρεις φάσεις από τις οποίες πέρασε ο Θατσερισμός. Ενώ η πρώτη φάση ξεκινάει με την εκλογή Thatcher στην αρχηγία του Συντηρητικού κόμματος, η προσέγγιση των 'δύο εθνών' έχει περισσότερη συγγένεια με τις φάσεις δύο (από την εκλογική νίκη των Συντηρητικών το Μάιο του 1979, ως τον πόλεμο των Falkland) και τρία (από το 1983 και μετά). Κατά την προσέγγιση αυτή, ο Θατσερισμός κατάφερε να δημιουργήσει μία κοινωνία δύο επιπέδων χωρισμένη ανάμεσα στο 'Βορά' και το 'Νότο'. Ο όρος σχετίζεται με τη γεωγραφία, με τη Νοτιοανατολική Αγγλία (εκτός ορισμένων περιοχών του Λονδίνου) να ευημερεί και τη Βόρειο Αγγλία, τη Σκωτία (ειδικά, τη Δυτική Σκωτία) και την Ουαλλία να αντιμετωπίζουν φτώχεια και ένδεια. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για έναν γενικότερο διαχωρισμό που τέμνει τη βρετανική κοινωνία, στο σύνολό της, ανάμεσα σε παραγωγικούς και μη παραγωγικούς, ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες, εργαζομένους και ζώντες από κρατικά επιδόματα (ανέργους-συνταξιούχους) και γενικά όλους αυτούς που εργάζονται σε θέσεις που δεν θεωρούνται κερδοφόρες, σύμφωνα με τις επιταγές της κεφαλαιοκρατικής λογιστικής. Εφόσον οι κυβερνητικές πολιτικές ζημιώνουν το 'δεύτερο έθνος' (Βόρειους ή φτωχούς), νομοτελειακά συμπληρώνονται από αυταρχικές και καταπιεστικές πολιτικές, καθώς και από πολιτικές ισχυρής αστυνόμευσης και ενίσχυσης των κατασταλτικών μηχανισμών (Jessop et al, 1988, σ. 87-89). Οι δύο πλευρές συμφωνούν, ξέχωρα από την αντιδικία που προέκυψε μεταξύ τους, ότι μία άλλη πλευρά της περιόδου ήταν η κυριαρχία των χρηματομεσιτικών ιδρυμάτων του λονδρέζικου 'City', τόσο σε οικονομικούς όσο και σε πολιτικούς όρους. Επίσης, συμφωνούν ότι οι κυβερνητικές

επιλογές ευνόησαν το χρηματοπιστωτικό σύστημα και τους οργανισμούς του και οδήγησαν σε βιομηχανική παρακμή.²⁵ Στη συνεισφορά του στη συζήτηση, ο Andrew Gamble («Free Economy and the Strong Stare») αποπειράθηκε να φέρει τις δύο προσεγγίσεις κοντύτερα τη μία στην άλλη και υποστηρίζει ότι ο Θατσερισμός πρέπει να εξεταστεί ως το σχέδιο μίας νέας ηγεμονίας (άρα, συμφωνεί με τον Hall), ενώ συμπληρώνει ότι επίσης υπάρχει μία τάση προς τη δημιουργία 'δύο εθνών'. Κατά τον Gamble, είναι σημαντικό για τον Θατσερισμό να υπάρχει ένα ισχυρό κράτος για να αστυνομεύει και να προστατεύει την ελεύθερη αγορά.

'Περισσότερο' ή 'λιγότερο' κράτος;

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, αυτή η ερώτηση πηγάζει από την ιδεολογία και τη συνθηματολογία της Νέας Δεξιάς για την 'αναδίπλωση' του κράτους. Μολαταύτα, πιστεύουμε ότι είναι άσχετη με τις πρόσφατες εξελίξεις και ανεπαρκής για να προκαλέσει μία απάντηση στα ερωτήματα που αφορούν τη σύγχρονη βρετανική πολιτική. Όταν το ερώτημα εκφράζεται με αυτόν τον τρόπο, δεν κατορθώνει να προσεγγίσει τα σημαντικά ζητήματα του τι εννοούμε με τον όρο 'κράτος' και τι με τον όρο 'περισσότερο' (ή 'λιγότερο'). Το παρόν άρθρο ασχολήθηκε με τη μετατροπή των λειτουργιών του Κεϋνσιανού σοσιαλδημοκρατικού, κορπορατιστικού και αποκεντρωμένου στους ΟΤΑ κράτους, που ήταν η κυρίαρχη μορφή διακυβέρνησης τόσο υπό τις Εργατικές όσο και υπό τις Συντηρητικές κυβερνήσεις μετά το 1945,²⁶ και την αύξηση της απορρόθμισης στις αγορές και της ιδιωτικοποίησης της οικονομίας, όπως ενδεικνύει και η περιπτωσιολογική μελέτη του Hay για τις οικιστικές πολιτικές. Από την άλλη πλευρά, όμως, αυξήθηκε η προσπάθεια ελέγχου της ρευστότητας χρήματος στην αγορά η σταθεροποίηση του νόμου και της δημόσιας τάξης και η επίτευξη της ομοιομορφίας

25. Δες, επίσης, το κύριο άρθρο των *Financial Times*, 25/6/90. Μια τέτοια προσέγγιση υπονοεί τη σύγκρουση μεταξύ του συνδέσμου Βρετανών Βιομηχάνων και του City σε πολλές και διάφορες πολιτικές, από τις πολιτικές επιτοκίων ως τις νομισματικές. Για έναν αντίλογο στην προσέγγιση της 'τμηματοποίησης του κεφαλαίου', βλέπε Simon Clarke, στο *Capital and Class*, τεύχος 5.

26. Γνωστή και ως περίοδος της συναίνεσης και του Butskell-ισμού. Για την κα Thatcher, «συναίνεση φαίνεται να είναι η διαδικασία εγκατάλειψης όλων των πίστσεων, αρχών, αξιών και πολιτικών» (του παρελθόντος). Η αναφορά από τον Kavanagh, 1987, σ. 7.

(περιλαμβανομένης και της ιδεολογικής). Όπως παρατηρεί ο Gamble:

«Η μεγάλη αντίφαση του Θατσερισμού είναι ότι στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού είναι πολύ δύσκολο για το κράτος να αποσυρθεί είτε στον πολιτικό είτε στον οικονομικό τομέα. Παρά την αντι-κρατικιστική συνθηματολογία, οι κυβερνήσεις Thatcher έχουν αποδειχτεί εντυπωσιακά παρεμβατικές και περιοριστικές. Το κράτος όφειλε να ενισχυθεί σημαντικά για να μπορέσουν οι κυβερνήσεις Thatcher να προχωρήσουν με την απελευθέρωση της οικονομίας» (Gamble, 1989, σ. 205-206).

Επιπροσθέτως, ο Gamble αναφέρει ότι οι κυβερνήσεις Thatcher φορολογούσαν και εξόδευαν όσο και οι προκάτοχοί τους (σ. 351). Κατά τον ίδιο αναλυτή, κυριότεροι στόχοι των κυβερνήσεων Thatcher ήταν (α) να αποκαταστήσουν την οικονομική και κοινωνική ζωή, (β) να αποκαταστήσουν τα κίνητρα (των επιχειρηματιών), (γ) να ενισχύσουν το Κοινοβούλιο (ως προς τη σχέση της κυβέρνησης με τα συνδικάτα) και το 'κράτος του νόμου', (δ) να υποστηρίξουν την παραδοσιακή οικογένεια και (ε) να ενισχύσουν την άμυνα της χώρας. Ο Gamble προτείνει ότι τα δύο πρώτα εμπεριέχουν τη δημιουργία μίας ελεύθερης οικονομίας, ενώ τα τρία ύστερα απαιτούν ένα ισχυρό κράτος (στο ίδιο, σ. 121). Αυτό υπαινίσσεται μία αλλαγή στις λειτουργίες του κράτους.

Κατά τη συνθηματολογία της Νέας Δεξιάς, όλες αυτές οι πολιτικές έχουν βοηθήσει στην αναδίπλωση του κράτους και στη δημιουργία ενός 'μικρότερου' ή γενικότερα 'λιγότερου' κράτους. Αν και συμφωνούμε ότι έχουν γίνει αλλαγές στο φάσμα των κρατικών πολιτικών, θέλουμε να επισημάνουμε ότι αυτό που είναι λιγότερο είναι το κενύσιανό, σοσιαλδημοκρατικό κράτος, που αποφασίζει με τη συνεισφορά των εργατικών συνδικάτων, και όχι το 'κράτος' καθεαυτό. Όπως θα υποστηρίξουμε στο υπόλοιπο του μέρους αυτού, το βρετανικό κράτος παραμένει δύσκαμπτο και παρεμβατικό (σε μερικές δε περιπτώσεις παρατηρούμε αύξηση, σε σύγκριση με το παρελθόν) σε άλλες λειτουργίες και τομείς δραστηριότητας. Προσπαθώντας να εξετάσουμε το ερώτημα «περισσότερο ή λιγότερο κράτος;», έχουμε παρατηρήσει την αύξηση της συγκέντρωσης αρμοδιοτήτων από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης στην κυβέρνηση, μυστικότητα και αυστηρότητα και δυσκαμψία του κράτους υπό τον Θατσερισμό. Σ' αυτό το σημείο

θα είναι χρήσιμο να θυμηθούμε τις αλλαγές στην κατανομή των δημοσίων δαπανών, στο σχετικό τμήμα του άρθρου, μια και οι πολιτικές για ένα πιο «ισχυρό» κράτος συνέπεσαν με αύξηση των δαπανών για την άμυνα και τη δημόσια τάξη. Το Θατσερικό κράτος είναι συγκεντρωτικό, δύσκαμπτο, και όλες οι πολιτικές ελέγχονται στενά από την κυβέρνηση. Οι δημόσιες δαπάνες δεν είναι χαμηλότερες από αυτές του 'Butskell-ικού' κράτους,²⁷ μο-λαταύτα επικεντρώνονται σε άλλους τομείς. Όπως έχει παρατηρήσει ο R. Aitken²⁸ (αναφερόμενος στις πολιτικές κατάρτισης και απασχόλησης), «κατά τραγική ειρωνεία, η επιστροφή του laissez-fair έχει βοηθήσει στη γέννηση μίας νέας μορφής κεντρικού κρατικού παρεμβατισμού», ενώ η Brown υποστηρίζει (αναφερόμενη στο D. Robinson, 'Monetarism and Labour Makret') ότι οι εργατικές πολιτικές των κυβερνήσεων Thatcher πρέπει να εξεταστούν σε άμεση σχέση με τον μονεταρισμό (Brown, ό. π., σ. 36). Επιπροσθέτως, οι ανάγκες εφαρμογής μονεταριστικών πολιτικών και επιτεύξεως περικοπών στις δημόσιες δαπάνες προξένησαν πολιτικά προβλήματα μεταξύ κέντρου και περιφέρειας και «ο Θατσερισμός στην κυβέρνηση έχει γίνει πιο παρεμβατικός και αυταρχικός στη σχέση με την περιφέρεια (...), η κυβέρνηση έχει αναγκαστεί να λάβει μέτρα ώστε να ελέγξει [την περιφέρεια ή τους ΟΤΑ] πιο άμεσα» (Jessor et al., 1988, σ. 38), ενώ ο Hall (1988, σ. 86) παρατηρεί το παράδοξο μίας 'αντι-κρατικιστικής' ιδεολογίας των Συντηρητικών και της ανάγκης (και επιλογής) μίας αυταρχικής κρατικής πολιτικής για να την εφαρμόσει. Παρ' όλα αυτά, και παρά την 'αντι-κρατικιστική' τους συνθηματολογία, οι Συντηρητικοί είναι το κόμμα που πιστεύει ότι το κύριο καθήκον τους είναι να διατηρήσουν την εξουσία και αυθεντία του κράτους, και δεν είναι διατεθειμένοι να τη διαπραγματευτούν (Gamble, 1988, σ. 170).

27. Ο όρος 'Butskellism', που περιγράφει με σαφήνεια τη συναίνεση των Εργατικών και Συντηρητικών ως προς την οικονομική πολιτική τα μεταπολεμικά χρόνια, οφείλεται σε ένα λογοπαίγνιο της εύπλαστης αγγλικής γλώσσας. Είναι ο συνδυασμός του ονόματος του Συντηρητικού Υπουργού Εθνικής Οικονομίας της περιόδου 1951-55, R.A. Buttler, και του σκαιώδους υπουργού και αργότερα διαδόχου του Εργατικού, Hugh Gaitskell. Κάποια στιγμή, εγράφη ότι Υπουργός Εθνικής Οικονομίας είναι ο κος «Butskell», ένα πρόσωπο στην πραγματικότητα ανύπαρκτο. Ο όρος όμως επεκράτησε. Δες και Dennis Kavanagh, 1987, σ. 4.

28. R. Aitken «MSC, TVEI, and Education in perspective», στο *Political Quarterly*, vol. 57, No 3, July-September 1986' η παραπομπή μας από το A. Brown, 1988, σ. 22.

οι κυβερνήσεις Thatcher υπήρξαν αρκετά συνεπείς με την εφαρμογή τόσο της ιδεολογίας της Νέας Δεξιάς όσο και της παραδοσιακής ιδεολογίας των Συντηρητικών. Έχουν προσπαθήσει να 'αναδιπλώσουν το κράτος' και να 'ελευθερώσουν το άτομο από τη γραφειοκρατία'. Επιπροσθέτως, έχουν ενισχύσει τις λειτουργίες του κράτους που παρέχουν τη διάκριση ανάμεσα στα 'εμά και τα σα', όπως ζητάει ο θεωρητικός της Νέας Δεξιάς Buchanan στον οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα. Παρά τη συνέπεια αυτήν υπάρχει ένας αριθμός από αντιφάσεις όσον αφορά τη διαδικασία της εφαρμογής των ιδεολογιών σε πολιτικές. Για να είναι δυνατόν να 'αναδιπλωθεί' το κράτος σε ορισμένους τομείς, πρέπει να 'επεκταθεί' ή να 'διευρυνθεί' σε άλλους. Αυτό συμβαίνει λόγω της ίδιας της δομής του βρετανικού κράτους, καθώς ένα σημαντικό μέρος των κοινωνικών πολιτικών ασκείται (ή έστω ασκείτο στο παρελθόν) από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης. Με δεδομένο ότι ο στόχος ήταν να ελεγχθούν οι δαπάνες στην περιφέρεια, το 'κεντρικό' κράτος 'όφειλε' να γίνει πιο ισχυρό και παρεμβατικό. Η επιθυμία για ασφάλεια και σταθερότητα αύξησε τις δαπάνες για την αστυνόμευση και την άμυνα και εφαρμόστηκε πιο αυστηρός έλεγχος της ιδιωτικής ζωής (αυτό συνέβη και λόγω της τρομοκρατίας). Αυτές οι πολιτικές συνταιριάστηκαν με τις παραδοσιακές αρχές της δεξιάς πτέρυγας του Συντηρητικού κόμματος που υποστήριζαν 'παραδοσιακές αξίες', 'οικογενειακή ζωή' και 'αγγλοκεντρισμό'. Τέλος, παρά το γεγονός ότι σε μία πρώτη προσέγγιση οι κυβερνήσεις Thatcher δίνουν την εντύπωση να μην παρεμβαίνουν στην αγορά και να αφήνουν τα πάντα στην κρίση του 'άορατου χεριού', έχει υπάρξει έντονη παρέμβαση στην καρδιά της οικονομικής πολιτικής μέσω του ελέγχου της ρευστότητας χρήματος και των πολιτικών 'σκληρής' Λίρας Αγγλίας. Με αυτήν την έννοια, οι κυβερνήσεις Thatcher δεν υπήρξαν πιστές στην εφαρμογή των επιταγών των ιδεολογικών τους ταγών.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στον Θατσερισμό δεν έχουμε μόνο 'περισσότερο' κράτος σε κάποιους τομείς και 'λιγότερο' σε άλλους, αλλά έχουμε επίσης και διαφορετικό κράτος. Το φαινόμενο ενός ισχυρού κράτους και μιας (οιονεί) ελεύθερης οικονομίας και της ασυμβατότητας με την ιδεολογία από την οποία πηγάζει. Κατά την άποψή μας, ο λόγος είναι ότι η ιδεολογία της Νέας Δεξιάς έχει αποτύχει να ορίσει το κράτος ορθά με το να επικεντρώνει στην κενύσιανή-σοσιαλδημοκρατική

και αποκεντρωμένη μορφή κράτους, που βρισκόταν σε άμεση συνεργασία με τα εργατικά συνδικάτα, και σε μία κριτική αυτής της μορφής κράτους μέσα από παλαιά φιλελεύθερα επιχειρήματα. Με τον αποτυχημένο ορισμό του κεφαλαιοκρατικού κράτους στην κενύσιανή κ.λπ. μορφή του, ως ενός 'εισβολέα' και 'καταπιεστή', και όχι ως του ρυθμιστή της διαιώνισης της καπιταλιστικής παραγωγής, η Νέα Δεξιά σφάλει, και πιστεύουμε ότι η συνέχιση της πολιτικοεπιστημονικής συζήτησης με βάση αυτές τις αρχές βρίσκεται σε λάθος δρόμο. Αυτό που παρατηρούμε στ' αλήθεια είναι 'λιγότερο' από μία μορφή κράτους (την κενύσιανή-σοσιαλ-δημοκρατική και παρεμβατική που κυριάρχησε στα μεταπολεμικά χρόνια) και 'περισσότερο' από μία άλλη μορφή κράτους (αυτή της Νέας Δεξιάς που παρεμβαίνει στην οικονομία και κοινωνία με άλλο τρόπο και εξασφαλίζει τη διαιώνιση μίας συγκεκριμένης μορφής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης). Με άλλα λόγια, μπορούμε εύκολα να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει περισσότερο και διαφορετικότερο κράτος παρά 'λιγότερο' και 'πιο ελεύθερο'.

Εν πάση περιπτώσει, η συζήτηση αν κατά τα χρόνια του Θατσερισμού υπάρχει 'περισσότερο' ή 'λιγότερο' κράτος βασίζεται σε δύο θεμελιώδη λάθη, ειδικά όσο αφορά τη μαρξιστική ανάλυση.

Πρώτον, όπως αναλύθηκε νωρίτερα, το ερώτημα βασίζεται σε μία εσφαλμένη ανάλυση του κράτους και σε μία συγκυριακή μορφή του, αυτή της κενύσιανής μεταπολεμικής συναίνεσης. Αυτή η ανάλυση του κράτους δεν είναι μαρξιστική, άρα γίνεται, αν όχι μεθοδολογικά αδύνατο, οπωσδήποτε εξαιρετικά δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ως βάση για μία μαρξιστική ανάλυση.

Δεύτερον, (και σε άμεση συνάφεια με το πρώτο), η συζήτηση φαίνεται να έχει μετακινηθεί μέσα στον ιδεολογικό χώρο της Νέας Δεξιάς, άρα είναι πιθανόν να αποστερηθεί την κριτική της διάσταση που είναι μία εσωτερική και 'εκ των ων ουκ άνευ' ουστατικών της μαρξιστικής θεωρίας και ανάλυση.

Αντίθετα, η συζήτηση μεταξύ των προσεγγίσεων 'του αυταρχικού λαϊκισμού' και 'των δύο εθνών', ειδικά όταν συσχετιστεί με αυτήν για το 'νέο ηγεμονικό σχέδιο', βρίσκεται πολύ πιο κοντά στη μαρξιστική (γκραμισιανή) προσέγγιση. Ακόμη περισσότερο, θα έπρεπε να συσχετιστεί με το ζήτημα της ταξικής πάλης και των ταξικών συγκρούσεων όπως αναλύονται από τον Marx στην 'Δεκάτη ογδόη Μπρυμέρ' και στον 'Εμφύλιο Πόλεμο'. Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω προσέγγιση, με το να επικεντρώνει την προσοχή της στις

ταξικές σχέσεις, αποτυγχάνει να εξετάσει τις εσώτερες κληρονομικές ανάγκες και αντιφάσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και συσσώρευσης, οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν συγκεκριμένους περιορισμούς στην επιλογή πολιτικών λύσεων και στην εφαρμογή της ιδεολογίας σε ζητήματα όπως η φορολογία και οι κρατικές δαπάνες σε τομείς που υποβοηθούν την αναπαραγωγή του συστήματος. Από την άλλη πλευρά, η συζήτηση για 'περισσότερο' ή 'λιγότερο' κράτος αποκτά σημασία μόνο αν εξεταστεί υπό το φως των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών και των αναγκών και αντιφάσεων του σύγχρονου καπιταλισμού, και της συνεισφοράς των παραμέτρων αυτών στη συγκρότηση πολιτικών.

Ανακεφαλαιώνοντας, θέλουμε να τονίσουμε ότι αυτό που υπάρχει είναι μία διαφορετική μορφή κράτους και συνεκδοχικά υπάρχει περισσότερο κράτος (υπό αυτή τη μορφή). Ακόμη περισσότερο, αν επιθυμούμε να καταπαιστούμε με το ζήτημα του Θατσερισμού από μία μαρξιστική σκοπιά, θα πρέπει να επικεντρώσουμε περισσότερο στις λειτουργίες του κράτους (με άλλα λόγια, να αναλύσουμε συγκεκριμένες πολιτικές υπό το φως των γενικότερων εξελίξεων), ψάχνοντας για τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία, την πολιτική και την κοινωνία και τις πιθανές αντιφάσεις και συγκρούσεις αυτής της σχέσης, παρά να συζητάμε αν υπήρξε περισσότερο ή λιγότερο κράτος κατά τον Θατσερισμό.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Annual Abstract of Statistics*, Central Statistical Office, HMSO, London, διάφορα έτη.
- Barnett Antony, «Iron Britannia», Chapter IV, «Thatcherism», in *New Left Review*, 134 (Special Number).
- Baylis John, «Defence Policy», in *Catterall*, Paul, 1991.
- Brown Alice, «Labour Market policy in Britain», *New Waverley Papers*, University of Edinburgh, 1988.
- Brown Gordon, «Where there is Greed... Margaret Thatcher and the Betrayal of Britain's Future», Mainstream Publishing, Edinburgh, 1989.
- Buchanan James, *From Private Preferences to Public Philosophy. The Development of Public Choice*, in Buchanan J. (editor), IEA, 1978.
- Buchanan James, Burton John, and Wagner Richard (editors), *The Consequences of Mr. Kenyes*, Institute of Economic Affairs, London, 1978.
- Buchanan James, *Cost and Choice*, Markham Publishing Company, Chicago, 1969.
- Buchanan James, *Liberty, Market and the State*, Wheatsheaf books, Brighton, 1986.
- Buchanan James, *The Demand and Supply of Public Goods*, Rand McNally Editions, USA, 1968.

- Buchanan James, *The Limits of Liberty. Between anarchy and Leviathan*, University of Chicago Press, 1975.
- Buchanan James, *The Political Economy of Franchise in the Welfare State*, in Seldon R. (editor).
- Buchanan James (editor), *The Economics of Politics*, Institute of Economic Affairs, London, 1978.
- Budd A. and Davis A., «Economic policy and Macroeconomic Development», in Catterall 1991.
- Catterall Peter (editor), *Contemporary Britain an Annual Review 1990*, Basil Blackwell, Oxford 1990.
- Clarke Simon (editor), *The State Debate*, MacMillan, London, 1991.
- Clarke Simon, «Capitalist Crisis and the Rise of Monetarism», in the *Socialist Register*, 1987.
- Clarke Simon, «Configurations of Dissent: Fractions of Capital, Class Struggle and the Decline of Britain», 22 April 1988.
- Clarke Simon, *Keynesianism Monetarism and the State*, Edward Elgar, Hants, 1988.
- Clarke Simon, *Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach*, in Boncfield W. and Holloway J. (eds), 1991.
- Clarke Simon, State, *Class Struggle and the Reproduction of Capital*, in Clarke S. (ed.), 1991.
- Clarke Simon, *The State Debate*, in Clarke S. (ed.), 1991.
- Crowin J., Radke T., «The Old and New Policies of Taxation» in *The Socialist Register*, 1987.
- Dearlove John and Saunders Peter, *Introduction to British Politics*, Polity Press, Cambridge, 1984.
- Ducker Henry, Dunleavy Patrick et al. (editors), *Developments in British Politics 2*.
- Dunleavy P., *Government from the Centre*, in Dunleavy et al. Editors, 1990.
- Dunleavy Patrick, Gamble Andrew, Peele Gillian (editors), *Developments in British Politics 3*, MacMillan, London, 1990.
- Friedman Milton and Friedman Rose, *Free to Choose*, Harcourt and Brace Jovanovich, New York and London, 1980.
- Friedman Milton, *Capitalism and Freedom*, Chicago University Press, 1962.
- Gamble Andrew, «The Free Economy and the Strong State», in the *Socialist Register*, 1987.
- Gamble Andrew, *The Free Economy and the Strong State*, MacMillan, London, 1988.
- General Household Survey, Central Statistical Office, HMSO, διάφορα έτη.
- Gough Ian, «Thatcherism and the Welfare State», in Hall S. and Jacques M., 1983.
- Hall Stuart and Jacques Martin (editors), *The Politics of Thatcherism*, Lawrence and Wishart, London, 1983.
- Hall Stuart and Jacques Martin (editors), *New Times*, Lawrence and Wishart, London, 1989.
- Hall Stuart, «The Great Moving Right Show», in Hall S. and Jacques M., 1983.
- Hall Stuart, *The Hard Road to Renewal*, Verso, London, 1988.

- Hay Colin, «Housing Policy in Transition», in *Capital and Class*, vol. 46, Spring 1992.
- Hayek Frederick, *The Constitution of Liberty*, Routledge and Keegan Paul, London, 1963.
- Hayek Frederick, *The Road to Serfdom*, Routledge and Keegan Paul, London, 1976.
- Hald David, *Public Expenditure*, Martin Robertson and co Ltd., Oxford, 1983.
- Holloway J. and Picciotto S., «Capital, Crisis and the State», in Clarke S. (ed.), 1991.
- Holloway John, «Capital is Class Struggle (and Bears are not Cuddly)», in Bonefeld W., Holloway J. (eds), 1991.
- Holloway John, «The Great Bear: Post-Fordism and Class Struggle. A Comment on Bonefeld and Jessop», in Bonefeld W. and Holloway J. (eds.), 1991.
- Holloway John, «The State and Everyday Struggle», in Clarke S. (ed.), 1991.
- Hoover Kenneth and Plant Raymond, *Conservative Capitalism in Britain and the United States; a Critical Appraisal*, Routledge, London and New York, 1989.
- Ingham Geoffrey, *Capitalism Devided? The City and Industry in British Social Development*, MacMillan Education Ltd., London, 1984.
- Jacques Martin, «Thatcherism: Breaking Down of the Impass», in Hall S. and Jacques M., 1983.
- Jessop Bob, «Accumulation Strategies, State Forms and Hegemonic Projects», in Clarke S. (ed.), 1991.
- Jessop Bob, «Polar Bears and Class Struggle; Much Less than a Self-Criticism», in Bonefeld W. and Holloway J. (eds), forthcoming 1991.
- Jessop Bob, «Regulation Theory, Post-Fordism and the State. More than a Reply to Werner Bonefeld», in Bonefeld W. and Holloway J. (eds), forthcoming 1991.
- Jessop Bob, *The Capitalist State*, Martin Robertson, Oxford, 1982.
- Jessop Bonnett, Bromley and Ling, *Thatcherism*, Polity Press, Cambridge, 1988.
- Jessop, Ling, Bromley and Bonnett, Popular Capitalism, Flexible Accumulation and Left Strategy, *New Left Review*, vol. 165.
- Kavanagh Denis, *Thatcherism and British Politics. The End of Consensus?*, Oxford University Press, Oxford, 1987.
- King, Desmond S., *The New Right: Politics, Markets and Citizenship*, MacMillan Publications, London, 1987.
- Krieger Joll, «Social policy in the Age of Reagan and Thatcher», in the *Socialist Register*, 1987.
- Lewis Roy (editor), *Labour Law in Britain*, Basil Blackwell, Oxford, 1986.
- Marx Karl and Engels Friedrich, «The Manifesto of the Communist Party», in Marx, Engels, *Collected Works*, vol. 6, Lawrence and Wishart, London, 1976.
- Marx Karl, «The Class Struggles in France 1848-1850», in Marx, Engels, *Collected Works*, vol. 10, Lawrence and Wishart, London, 1978.
- Marx Karl, «The Eighteenth Brumaire of Lois Bonaparte», in Marx, Engels, *Collected Works*, vol. 11, Lawrence and Wishart, London, 1979.
- Miliband Ralph, Panitch Leo and Saville John (editors), *The Socialist Register 1987*, Merlin Press, London, 1987.
- Miliband Ralph, «State, Power and Class Interests», *New Left Review*, No. 138, March-April 1983.

- Miliband Ralph, *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1969, επανέκδοση 1970.
- Miliband Ralph, «The Capitalist State-Reply to Nicos Poulantzas», in *New Left Review*, 59, January-February 1970.
- Miliband Ralph, «Poulantzas and the Capitalist State», in *New Left Review*, 82, November-December 1973.
- Murray Robin, «Fordism and Post Fordism», in Hall S. and Jacques M. (eds), 1989.
- National Accounts*, (and) *National Income and Expenditure* (γνωστό ως «The CSO Blue Book»), Central Statistical Office, HMSO, London, διάφορα έτη.
- Parry Richard, «The Privatisation of Welfare under the Thatcher Government», in *Business in the Contemporary World*, Volume III, Number three, Spring 1991.
- Poulantzas Nicos, «The Problem of the Capitalist State», in *New Left Review*, 58, November-December 1969.
- Poulantzas Nicos, «The Capitalist State; a Reply to Miliband and Laclau», in *New Left Review*, 91, January-February 1976.
- Rowthorn Bob, «The Past Strikes Back», in Hall S. and Jacques M., 1983.
- Schwartz Bill, «The Thatcher Years», in *The Socialist Register*, 1987.
- Simpson Bob. *Trade Union Immunities*, in Lewis R. (ed.), 1986.
- Sinclair Peter, Britain's Foreign Payments and Exchange Rate, in Catterall, 1991.
- Sutton Kathy, «Employment Policy», in Catterall, 1991.
- Sutton Kathy, «Social Policy», in Catterall, 1991.
- Thatcher Margaret, *The Revival of Britain*, Aurum Press, London, 1988.
- Walsh Kieron, «Local Government», in Catterall, 1991.
- Whitaker Reg., «Neo-Conservatism and the State», in *The Socialist Register*, 1987.
- Whiteley Paul, «Economic Policy», in Dunleavy et al. (eds), 1990.

